

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

***Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μονογονεϊκή Οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα με έμφαση στην
απασχόληση του μονογονέα και στην κοινωνική ζωή της οικογένειας***

Χρυστάλα Στεργιοπούλου

Τριμελής Εξεταστική Επιτροπή:

Φερόνας Ανδρέας, Καθηγητής Επιβλέπων

Βενιέρης Δημήτριος, Καθηγητής Μέλος

Αγγελάκη Μαρίνα, Καθηγήτρια Μέλος

Κόρινθος, Σεπτέμβριος 2022

Copyright © 2022 Χρυστάλα Στεργιοπούλου

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος, All Rights Reserved

Περίληψη

Στην παρούσα μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία γίνεται μια προσπάθεια προσέγγισης του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνει η μονογονεϊκή οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα, στους τομείς της απασχόλησης του μονογονέα, της εξωσχολικής ζωής των παιδιών και της κοινωνικής δραστηριότητας όλης της οικογένειας. Στο πρώτο μέρος προσεγγίζονται θεωρητικά τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και της μονογονεϊκής οικογένειας και παρουσιάζονται οι πολιτικές απασχόλησης, οι εισοδηματικές πολιτικές και οι πολιτικές εναρμόνισης της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής που έχουν ως στόχο την υποστήριξη του μονογονέα. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζεται εμπειρική ποιοτική έρευνα που έγινε με το εργαλείο της ημιδομημένης συνέντευξης σε ένα τυχαίο δείγμα μονογονέων. Σκοπός είναι η ανίχνευση του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες στα πεδία της απασχόλησης και της κοινωνικής ζωής μέσα από τις εμπειρίες αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών που ζουν στην ελληνική επικράτεια. Τα συμπεράσματα της έρευνας αναλύονται στο τέλος της εργασίας απαντώντας στα ερευνητικά ερωτήματα όπως αυτά τέθηκαν στην αρχή.

Λέξεις-Κλειδιά: Κοινωνικός Αποκλεισμός, Μονογονεϊκή οικογένεια, Πολιτικές Απασχόλησης, Εναρμόνιση οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής, ποιοτική έρευνα

Abstract

The purpose of this master thesis is to approach the social exclusion single parent households are dealing with in the fields of employment and social interaction in Greece nowadays. In the first theoretical part, social exclusion as well as the single parent families are presented. Furthermore, policies that focused on employment, income and harmonization of family and professional life targeting to the single parent families are recorder. In the second research part, qualitative research is quoted, using the tool of semi-structured interview in a random sample of single parents. The aim is to detect the social exclusion experienced by single-parent families in the fields of employment and social life through the experiences of single-parent living in Greece. The conclusions of the research are analyzed at the end of the paper as a response to the research purposes of the thesis.

Key-words: Social exclusion, Single Parent Family, Policies of employment, Harmonization of family and professional life, qualitative research

Περιεχόμενα

Περίληψη-Λέξεις κλειδιά	3
Abstract-Keywords	4
Πρόλογος	7
Εισαγωγή	9
Πρώτο μέρος: Θεωρητικό	
Κεφάλαιο 1 ^ο : Κοινωνικός αποκλεισμός	15
1.1.Ιστορική αναδρομή	15
1.2.Εννοιολογική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού.....	21
Κεφάλαιο 2 ^ο : Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μονογονεϊκή οικογένεια	27
2.1.Ορισμός και τύποι της μονογονεϊκής οικογένειας.....	27
2.2.Ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στην μονογονεϊκή οικογένεια.....	29
Κεφάλαιο 3 ^ο : Κοινωνικές πολιτικές για την προστασία της μονογονεϊκής οικογένειας.....	31
3.1.Πολιτικές απασχόλησης.....	31
3.2.Πολιτικές εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.....	32
Επίλογος θεωρητικού μέρους	33
Δεύτερο μέρος: Εμπειρικό	
Κεφάλαιο 4 ^ο : Μεθοδολογία έρευνας	35
4.1.Πρωτογενής ποιοτική έρευνα και το ερευνητικό εργαλείο προσέγγισης	35
4.2.Τρόπος επιλογής του δείγματος, χρόνος και χώρος πραγματοποίησης των συνεντεύξεων ...	36
4.3.Κριτήρια επιλογής του δείγματος	37
4.4.Δυσκολίες κατά την έρευνα	37
4.5.Παρουσίαση δείγματος	38

Κεφάλαιο 5 ^ο : Αποτελέσματα	41
5.1.Δημογραφικά στοιχεία.....	41
5.1.1.Ηλικιακή ομάδα μονογονέων	41
5.1.2.Τόπος διαμονής μονογονεϊκής οικογένειας	42
5.1.3.Αριθμός και ηλικίες παιδιών.....	42
5.1.4.Αιτία μονογονεϊκότητας	43
5.1.5. Επίπεδο σπουδών/μόρφωσης μονογονέα.....	44
5.2.Επαγγελματική δραστηριότητα μονογονέα	47
5.2.1.Επαγγελματική δραστηριότητα, εργασιακή σχέση και πεδίο απασχόλησης.....	47
5.2.2.Χρηματικές απολαβές και επαγγελματική ανέλιξη, γνώση κοινωνικών πολιτικών.....	50
5.3.Εξωσχολική δραστηριότητα των παιδιών.....	53
5.4.Κοινωνική ζωή της μονογονεϊκής οικογένειας.....	55
5.4.1.Κοινωνική ζωή μονογονέα μαζί με το παιδί του	56
5.4.2.Διάθεση συμμετοχής μονογονέα σε κοινωνικές δραστηριότητες	57
Συμπεράσματα	61
Βιβλιογραφικές αναφορές.....	66
Διαδικτυακοί ιστότοποι	68
Παράρτημα: Οδηγός Ημιδομημένης Συνέντευξης	69

Πρόλογος

Η παρούσα εργασία εκπονήθηκε κατά την διάρκεια μιας πολύς δύσκολης εθνικής αλλά και παγκόσμιας συγκυρίας, εν μέσω αυστηρής καραντίνας και σε ένα περιβάλλον διάχυτο από αγωνία, στρες και φόβο για το άγνωστο. Υπήρξαν πάρα πολλές στιγμές κατά την περίοδο συγκέντρωσης των πληροφοριών και συγγραφής των κεφαλαίων, που αναρωτήθηκα για την χρησιμότητα της, σαφώς αρνητικά επηρεασμένη από τα ζοφερά γεγονότα της πανδημίας και των επιπτώσεων του αναγκαστικού εγκλεισμού που οι συνθήκες μας επέβαλαν. Σήμερα, λίγο μακριά χρονικά από την άσχημη συγκυρία του 2020 και 2021, σοφότερη λόγω των μαθημάτων που πήρα, με πιο σφαιρική γνώση του εαυτού και των δυνατοτήτων μου και αντλώντας δύναμη μέσα από τα μάτια που με κοιτούν ζητώντας μαθήματα από το παράδειγμα μου, δεν αναρωτιέμαι καθόλου για την χρησιμότητα της, αντιθέτως είμαι απόλυτα σίγουρη για την αναγκαιότητα της.

Η εργασία αυτή αποτελεί μάθημα ζωής πρωτίστως για μένα. Η μελέτη του κοινωνικού αποκλεισμού ως φαινόμενο, η προσπάθεια καταγραφής κοινωνικών πολιτικών αντιμετώπισης του αλλά κυρίως η επαφή, μέσα από πολλά εμπόδια, με μονογονείς και η καταγραφή της δικής τους εμπειρίας, η κατανόηση των φόβων τους και η αγωνία τους για τα παιδιά τους που δεν είναι πάντα εφικτό να την μοιραστούν με κάποιον, συνέβαλαν στην εξέλιξη μου ως άτομο και στην διαφοροποίηση της οπτικής μου γωνίας απέναντι στην κοινωνία και στον άνθρωπο.

Θέλω μέσα από αυτές τις γραμμές να ευχαριστήσω μέσα από την καρδιά μου τον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Αντρέα Φερόνα για τις κατευθυντήριες γραμμές του και για την κατανόηση του όσον αφορά τα χρονικά περιθώρια. Θέλω επίσης να εκφράσω τις θερμές ευχαριστίες μου στα μέλη της τριμελούς επιτροπής, κύριο Βενιέρη Δημήτρη και κυρία Αγγελάκη Μαρίνα, για τα πολλαπλά μαθήματα που μου έδωσαν κατά την διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος, τα λόγια τους ανακαλούσα συχνά στο μυαλό μου κατά την διάρκεια της εκπόνησης αυτής της εργασίας. Ευχαριστώ επίσης πάρα πολύ και είμαι βαθιά ευγνώμων για την πολύτιμη βοήθεια τους, την κυρία Λαλιώτη Βαρβάρα, για την καθοδήγηση ως προς τον οδηγό συνέντευξης καθώς και κάθε μία από τις δέκα μητέρες αρχηγούς των μονογονεϊκών οικογενειών που με εμπιστεύτηκαν και μου παρέθεσαν τις δικές τους εμπειρίες. Η επαφή μου μαζί τους ήταν συγκλονιστική εμπειρία.

Η εργασία αυτή, οι ώρες μελέτης, καταγραφής, αγωνίας, απογοήτευσης και ηθικής ικανοποίησης για το αποτέλεσμα, αφιερώνονται στο οκτάχρονο γιο μου με την ευχή να κυνηγάει πάντα τα όνειρα

του και να μην παρατάει την προσπάθεια όσες δυσκολίες κι αν συναντήσει, όσες απογοητεύσεις κι αν νιώσει, όσο αντίξοες κι αν μοιάζουν οι συνθήκες. Εύχομαι μεγαλώνοντας να καταλάβει την αξία του να κυνηγάς τους στόχους σου και να με συγχωρέσει για τον χρόνο που του στέρησα μελετώντας και γράφοντας.

Εισαγωγή

Η παρούσα μελέτη διαπραγματεύεται τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνει η μονογονεϊκή οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα και εκπονήθηκε έχοντας διττό σκοπό. Αφενός έχει σκοπό να παρουσιάσει και να ορίσει όσο το δυνατόν καλύτερα το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού σε ένα ευρύ πλαίσιο, αναλύοντας το ως προς τον τρόπο που το βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα. Αφετέρου έχει σκοπό να παρουσιάσει μέσα από εμπειρική ποιοτική έρευνα και να αποτυπώσει όσο πιο πιστά γίνεται, τις εμπειρίες των αρχηγών των μονογονεϊκών οικογενειών σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό ως βίωμα στον χώρο εργασίας τους και στην κοινωνική τους ζωή και αλληλεπίδραση. Τα ερευνητικά ερωτήματα λοιπόν στα οποία μέσα από την εργασία θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε είναι τα εξής:

- Βιώνουν οι μονογονεϊκοί στην Ελλάδα αποκλεισμό από την εργασία και την επαγγελματική τους εξέλιξη;
- Βιώνουν τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειακών κοινωνικό αποκλεισμό κατά την εξωσχολική ζωή τους;
- Βιώνει εν γένει η μονογονεϊκή οικογένεια αποκλεισμό από κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική αλληλεπίδραση λόγω της οικογενειακής της κατάστασης;

Ο όρος «κοινωνικός αποκλεισμός» είναι μια σχετικά καινούρια έννοια στις κοινωνικές επιστήμες. Ως όρος έχει μεγάλη αξία για την μελέτη και την κατανόηση των σύγχρονων κοινωνικών ανισοτήτων και την περιθωριοποίηση των ατόμων στις σύγχρονες μεταβιομηχανικές κοινωνίες και έχει απασχολήσει τόσο τους επιστήμονες από πληθώρα επιστημονικών πεδίων, όσο και τους πολιτικούς ιθύνοντες σχεδιασμού κοινωνικών πολιτικών. Οι οικονομολόγοι εξετάζουν το φαινόμενο από την οπτική του εισοδήματος και της θέσης του ατόμου στην αγορά εργασίας, οι κοινωνικοί επιστήμονες ερευνούν τους παράγοντες που προκαλούν κοινωνικό αποκλεισμό αλλά και τους παράγοντες εκείνους που μπορούν να λειτουργήσουν ανασταλτικά ως προς το φαινόμενο αυτό (Δήμα, 2018).

Τις τελευταίες δεκαετίες ο όρος χρησιμοποιείται εκτενώς πολιτικά, τόσο από πολιτικούς επιστήμονες όσο και από τους σχεδιαστές πολιτικών και δη κοινωνικών πολιτικών, προσπαθώντας να περιγράψει καταστάσεις που βιώνουν τα άτομα ή κάποιες συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, που τα κρατούν μακριά από τις κοινωνικές δραστηριότητες και την κοινωνική ζωή της κοινωνίας

μέσα στην οποία ζουν και αλληλοεπιδρούν (Οικονόμου και Φερώνας, 2006). Πρόκειται για νέο τρόπο προσέγγισης ήδη υπαρχόντων κοινωνικών προβλημάτων, με έναν όρο λιγότερο ενοχλητικό από αυτόν της φτώχειας και πιο ανεκτό στα αυτιά των πολιτικών αλλά και της κοινωνίας. Ας μην ξεχνάμε πως μέχρι πολύ πρόσφατα η αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων γινόταν κατά κύριο λόγο και σχεδόν πάντα μέσα από το πρίσμα της φτώχειας, είτε σχετικής είτε απόλυτης, και όλες οι προσπάθειες αντιμετώπισης τους είχαν οικονομικό κυρίως χαρακτήρα και σχετιζόνταν με τον τομέα της απασχόλησης, την συμμετοχής του ατόμου στην αγορά εργασίας, το εισόδημα του και την ικανότητα κατανάλωσης του (Φερώνας, 2019, σ. 52).

Αν και ο όρος περιλαμβάνει σίγουρα και την φτώχεια ως τρόπο προσέγγισης των κοινωνικών προβλημάτων, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι εννοιολογικά ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι κάπως «θολός» όπως έχουν επισημάνει κάποιοι ερευνητές στο παρελθόν, και αυτό γιατί είναι δύσκολο να οριστεί σε συγκεκριμένα στενά πλαίσια, χωρίς να ληφθούν υπόψιν διάφορες χρονικές και χωρικές διαστάσεις, όπως για παράδειγμα η πολιτική συγκυρία, η κυριαρχούσα πολιτική ιδεολογία και οι αξίες των κοινωνιών μέσα στις οποίες εμφανίζεται και μελετάται το φαινόμενο (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 19).

Όπως είπαμε, μέχρι και λίγο μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η προσέγγιση των κοινωνικών προβλημάτων, τόσο η επιστημονική όσο και η πολιτική, γινόταν μέσα από τον ορισμό της φτώχειας και οι σχετικές αναλύσεις αλλά και οι προσπάθειες ανακούφισης του πληθυσμού γίνονταν υπό το πρίσμα της φτώχειας με άμεση συνέπεια την σχεδόν αποκλειστικά οικονομική προσέγγιση επίλυσης των προβλημάτων των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων. Η προσέγγιση των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της έννοιας του κοινωνικού αποκλεισμού δεν αποκλείει και την προσέγγιση τους μέσα από την φτώχεια, αντίθετα οι δύο έννοιες είναι αλληλένδετες και σίγουρα δεν μπορούν να προσεγγιστούν ξεχωριστά, ωστόσο είναι πλέον αποδεκτό στις μέρες μας ότι τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες που παρουσιάζουν ευαλωτότητα δεν αντιμετωπίζουν μόνο σοβαρό βιοποριστικό πρόβλημα αλλά βιώνουν και αποκλεισμό από τις δραστηριότητες και την κοινωνική ζωή στις κοινωνίες όπου ζουν, πολλές φορές όχι μόνο λόγω της οικονομικής τους κατάστασης (Βενιέρης, 2006, σ. 50).

Τόσο οι ακαδημαϊκοί μελετητές όσο και οι πολιτικοί αναλυτές αδυνατούν να ορίσουν τον κοινωνικό αποκλεισμό και να τον περιβάλουν με στενά πλαίσια επιστημονικής θα λέγαμε ορολογίας. Καθότι πρόκειται για πολυεπίπεδο και πολυδιάστατο φαινόμενο, που συναντάται

σχεδόν σε κάθε πτυχή και έκφραση της κοινωνικής ζωής αλλά και της πορείας της ζωής των ατόμων ξεχωριστά καθώς και των κοινωνικών ομάδων, οι προσπάθειες ορισμού του κοινωνικού αποκλεισμού ποικίλουν και αφορούν πολλαπλές οπτικές. Βέβαια, μελετώντας κανείς αυτές τις προσπάθειες αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν αρκετά κοινά χαρακτηριστικά μεταξύ τους, κάτι που μας επιτρέπει συγκεντρώνοντας τα, να καταλήξουμε σε έναν ευρύ ορισμό της έννοιας και να την κατανοήσουμε τουλάχιστον ως προς αυτά τα χαρακτηριστικά.

Μελετώντας τον κοινωνικό αποκλεισμό ως φαινόμενο και ως προσπάθεια προσέγγισης των κοινωνικών μειονεκτημάτων που αντιμετωπίζουν τα άτομα σε μια κοινωνία, είναι εύκολο να γίνει κατανοητό ότι η προσέγγιση γίνεται μελετώντας κοινωνικές ομάδες που παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά και συσσωρεύουν κοινωνικά μειονεκτήματα, τα οποία τις καθιστούν κοινωνικά ευάλωτες, όπως είναι τα Άτομα με Ειδικές Ανάγκες (ΑΜΕΑ), οι ηλικιωμένοι, οι μονογονεϊκές οικογένειες κ.ο.κ. Οι ομάδες αυτές είναι αδύνατον να έχουν πλήρη ομοιογένεια στο εσωτερικό τους, γιατί ποικίλουν οι τρόποι και οι χρόνοι με τους οποίους κάποιος εντάχθηκε σε αυτές, ωστόσο μας επιτρέπουν μια σχετική κατηγοριοποίηση κυρίως ως προς τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν και τους τρόπους επίλυσης αυτών.

Η παρούσα εργασία επιχείρησε να προσεγγίσει τον κοινωνικό αποκλεισμό μέσα από τον τρόπο ζωής της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ελλάδα, σε δύο πολύ σημαντικά πεδία της ζωής του ατόμου, αυτό της επαγγελματικής απασχόλησης και εξέλιξης και αυτό της κοινωνικής αλληλεπίδρασης, μέσα από την συμμετοχή στις δράσεις και δραστηριότητες της κοινωνίας μέσα στην οποία ζει η μονογονεϊκή οικογένεια. Είναι γεγονός πως οι μονογονεϊκές οικογένειες στις σύγχρονες κοινωνίες αυξάνονται σταθερά τα τελευταία χρόνια, με το ποσοστό αυτών να πλησιάζει το 30% σε αρκετές χώρες του δυτικού κόσμου αλλά και στην Ελλάδα (Eurostat, 2021). Η εργασία αυτή έχει ως στόχο να διερευνήσει κατά πόσον οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό στον τομέα της απασχόλησης αλλά και στον τομέα της κοινωνικής τους αλληλεπίδρασης με τα άτομα της κοινωνίας μέσα στην οποία ζουν. Παράλληλα, διερευνάται ο ρόλος της κοινωνικής πολιτικής απέναντι στα μέλη των οικογενειών αυτών και πιο συγκεκριμένα περιγράφονται οι κοινωνικές πολιτικές απασχόλησης που αφορούν τους μονογονείς καθώς και οι πολιτικές εναρμόνισης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής στην χώρα.

Η εργασία δομείται σε δύο κύρια μέρη. Στο πρώτο μέρος προσεγγίζεται θεωρητικά το ευρύ φάσμα που καλύπτει εννοιολογικά το περιεχόμενο του όρου «κοινωνικός αποκλεισμός». Πιο

συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζεται συνοπτικά η ιστορική εξέλιξη του όρου στην Ευρώπη, ξεκινώντας από τη Γαλλία και η σταδιακή του επικράτηση στα ευρωπαϊκά θεσμικά κείμενα ώστε να παρουσιαστεί η εξέλιξη και η επικράτηση του όρου διαχρονικά μέχρι σήμερα. Επιπλέον, παρουσιάζονται οι Ευρωπαϊκές Στρατηγικές που οδήγησαν σε πολιτικές αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ευρώπη και τα στρατηγικά εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, καθώς και οι στόχοι των σχετικών προγραμμάτων όπως αυτοί ετέθησαν από τα επίσημα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Παράλληλα, προσεγγίζονται οι διαχρονικές προσπάθειες κοινωνικών επιστημόνων να ορίσουν το φαινόμενο και παρουσιάζονται συγκεντρωτικά τα κοινώς αποδεκτά χαρακτηριστικά αυτών των προσεγγίσεων που ορίζουν, εν τέλει το φαινόμενο σε μεγάλο βαθμό.

Στο δεύτερο κεφάλαιο, αναλύεται ο ορισμός της μονογονεϊκής οικογένειας, οι τύποι αυτής όπως επικρατούν μέχρι σήμερα στην Ελλάδα και τα ζητήματα με τα οποία ο μονογονεάς και η οικογένεια του έρχονται αντιμέτωποι. Ο ορισμός της μονογονεϊκής οικογένειας δεν είναι μόνο ένας και στην χώρα μας διαφοροποιείται ανάλογα με το πρίσμα υπό το οποίο η μονογονεϊκή οικογένεια προσεγγίζεται και μελετάται. Προσωπική και άρα υποκειμενική διαπίστωση κατά την εκπόνηση της εργασίας αυτής, είναι πως οι σχετικές ακαδημαϊκές μελέτες του φαινομένου της μονογονεϊκής οικογένειας, υπό το οποιοδήποτε πρίσμα, είναι πολύ λίγες και ως εκ τούτου η άντληση έγκυρων πληροφοριών καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη.

Κλείνοντας το θεωρητικό μέρος της εργασίας, το τρίτο κεφάλαιο παρουσιάζει τις κοινωνικές πολιτικές που στοχεύουν στην ανακούφιση των μονογονεϊκών οικογενειών, στην αντιμετώπιση του κοινωνικού αποκλεισμού που αυτές βιώνουν στον τομέα της απασχόλησης, στην ενίσχυση του εισοδήματος τους αλλά και της εναρμόνισης της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής όπως αυτές ισχύουν μέχρι και σήμερα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας, παρουσιάζεται πρωτογενής ποιοτική έρευνα σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό που βιώνει η μονογονεϊκή οικογένεια στην Ελλάδα του σήμερα. Προκειμένου να διερευνηθεί αυτό, χρησιμοποιήθηκε το ερευνητικό εργαλείο της συνέντευξης σε δείγμα μονογονεών ακολουθώντας τα ερευνητικά ερωτήματα της εργασίας, πλαισιώνοντας τα με επιπλέον διευκρινιστικές ερωτήσεις όπου αυτό θεωρήθηκε απαραίτητο.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, παρουσιάζεται η μεθοδολογία της έρευνας και τα γενικά χαρακτηριστικά της, αναλύεται η χρησιμότητα της ποιοτικής έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες και εξηγείται η επιλογή του εργαλείου της συνέντευξης. Συνοπτικά παρουσιάζονται επίσης οι «κανόνες»

δεοντολογίας που ακολουθήθηκαν, η ηθική διάσταση των συνεντεύξεων και αξιολογούνται οι δυσκολίες που προέκυψαν

Κατόπιν στο πέμπτο κεφάλαιο, αναλύεται το δείγμα ως προς τα δημογραφικά του χαρακτηριστικά. Πιο συγκεκριμένα, παρουσιάζεται η ηλικιακή ομάδα των μονογονέων που συμμετείχαν στην έρευνα, ο τόπος κατοικίας τους, η αιτία μονογονεϊκότητας, ο αριθμός και οι ηλικίες των παιδιών τους, καθώς και το επίπεδο σπουδών ή κατάρτισης τους. Στη συνέχεια παρουσιάζονται και αναλύονται ποιοτικά οι απαντήσεις των μονογονέων που συμμετείχαν στο δείγμα με βάση τις θεματικές που ακολουθήθηκαν στην δομή της ημιδομημένης συνέντευξης και τις ερωτήσεις που τέθηκαν. Πιο συγκεκριμένα, διερευνάται η επαγγελματική δραστηριότητα των μονογονέων, το είδος της εργασιακής σχέσης που έχουν, η σχετικότητα του επαγγελματικού τους πεδίου με τις σπουδές ή την κατάρτιση τους, η ικανοποίηση τους από τις απολαβές τους καθώς και οι τυχόν δυσκολίες που αντιμετωπίζουν στην εργασία τους και σχετίζονται με την οικογενειακή τους κατάσταση. Επίσης, διερευνάται το κατά πόσον είναι ενήμεροι σχετικά με τις κοινωνικές πολιτικές απασχόλησης που τους αφορούν. Αμέσως μετά, διερευνάται η εξωσχολική δραστηριότητα των παιδιών με στόχο να αντληθούν συμπεράσματα για την κοινωνική τους αλληλεπίδραση και για το κατά πόσον η μονογονεϊκότητα επιδρά αρνητικά στις σχέσεις τους με τον κοινωνικό περίγυρο και οδηγεί σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού. Διερευνάται η περιοδικότητα της κάθε δραστηριότητας, το είδος της και το κριτήριο με το οποίο επιλέχθηκε, καθώς και η άποψη του γονέα σχετικά με την αναγκαιότητα των δραστηριοτήτων αυτών. Τέλος, μελετάται η κοινωνική ζωή της οικογένειας μέσα στην τοπική κοινωνία και κατά πόσον αυτή επηρεάζεται από την οικογενειακή κατάσταση. Πιο στοχευμένα οι μονογονείς που συμμετείχαν στην έρευνα ρωτήθηκαν σχετικά με το είδος των κοινωνικών δραστηριοτήτων που επέλεξαν, το κριτήριο για αυτή τους την επιλογή και την συχνότητα αυτής όπου υπάρχει. Επιπρόσθετα, ρωτήθηκαν σχετικά με την διάθεση τους να έχουν κοινωνική ζωή και κατά πόσον πιστεύουν ότι αυτή επηρεάζεται από την οικογενειακή τους κατάσταση.

Πρώτο μέρος: Θεωρητικό

Κεφάλαιο 1^ο: Κοινωνικός αποκλεισμός

1.1. Ιστορική αναδρομή

Μέχρι λίγο μετά τα μέσα του εικοστού αιώνα, σε μια εποχή όπου η Ευρώπη ανάρρωνε και ευημερούσε μετά την τραγωδία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου, οι προνοιακές πολιτικές των κρατών επικεντρώνονταν στην καταπολέμηση της φτώχειας και στην ανακούφιση των απόρων. Σε μια εποχή ευημερίας, ανάπτυξης και βιομηχανικής εξέλιξης, οι ευάλωτες ομάδες του ευρωπαϊκού πληθυσμού που πλήττονταν από την φτώχεια ήταν εύκολα αναγνωρίσιμες και αντιμετωπίσιμες. Μέχρι λοιπόν τα μέσα της δεκαετίας του 1970 το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι ευάλωτες ομάδες πληθυσμού, συνδεόταν με την φτώχεια, η οποία ήταν εφικτό να προσεγγιστεί με όρους μέτρησης του εισοδήματος ή της κατανάλωσης του ατόμου και για αυτό το λόγο πιο εύκολο να υπολογιστεί και να καταπολεμηθεί.

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού έχει τις ρίζες της στην Γαλλική θεωρητική περίοδο του Ντυρκάιμ¹. Κατά την θεωρία του Ντυρκάιμ η κοινωνία *«μπορεί να ιδωθεί ως μια ιεραρχία θέσεων αποτελούμενη από διάφορες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους με αμοιβαία δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις, στη βάση κοινών αξιών που με την σειρά τους βασίζονται στην κοινωνική ευθύνη και αλληλεγγύη»*(Durkheim, 1984 στο Φερώνας, 2019, σ. 14). Η διαδικασία του κοινωνικού αποκλεισμού αφορά την απόσπαση του ατόμου ή της κοινωνικής ομάδας από την κοινωνία και τη διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών που εκφράζεται μέσα από την ανεπαρκή κοινωνική συμμετοχή (Οικονόμου και Φερώνας, 2006).

Μια πιο σύγχρονη προσέγγιση του όρου έγινε στην Γαλλία κατά την δεκαετία του 1960 όταν πολιτικοί, δημοσιογράφοι και κοινωνικοί επιστήμονες μίλησαν για πρώτη φορά για αποκλεισμένους φτωχούς. Βλέπουμε δηλαδή πως η πρώτη δημόσια διατύπωση του όρου γίνεται μέσα στα πλαίσια προσέγγισης της φτώχειας, από μία διαφορετική πιο ευρεία θα λέγαμε οπτική.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως έννοια χρησιμοποιήθηκε πρώτη φορά σε πολιτικό λόγο το 1974, πάλι στην Γαλλία από τον Λενουάρ, ανώτατο στέλεχος της γαλλικής κρατικής διοίκησης, ο οποίος χρησιμοποίησε τον όρο για να προσδιορίσει κατηγορίες πληθυσμού της χώρας του που δεν καλύπτονταν από την κοινωνική ασφάλιση, μεταξύ των οποίων οι ηλικιωμένοι, οι ΑΜΕΑ, οι

¹ Ο Ντυρκάιμ μαζί με τον Ρουσσώ ήταν οι πρώτοι που μίλησαν για κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνική συνοχή και κοινωνικό συμβόλαιο.

μονογονεϊκές οικογένειες κτλ., όσοι δηλαδή βρίσκονταν εκτός του επίσημου δικτύου κοινωνικής αλληλεγγύης (Φερώνας, 2019, σ. 43).

Θα πρέπει να αναφερθεί ότι η εμφάνιση του όρου του κοινωνικού αποκλεισμού και η προσέγγιση των ευπαθών κοινωνικών ομάδων που τον βίωναν, έγινε σε μια εποχή όπου στην Ευρώπη παρατηρείται πολύ μεγάλη οικονομική ανάπτυξη και χαμηλά ποσοστά ανεργίας, ειδικότερα αν συγκριθούν με τις αμέσως επόμενες δεκαετίες. Παρατηρούμε δηλαδή, πως σε μια εποχή οικονομικής ευμάρειας και απασχόλησης του μεγαλύτερου ποσοστού του πληθυσμού, διαπιστώθηκε η ανάγκη να αναγνωριστούν ως κοινωνικά ευάλωτες ομάδες πληθυσμού που παρέμεναν στο περιθώριο της οικονομικής ανάπτυξης και των κοινωνικών παροχών και εγγυήσεων (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 75).

Κατά την δεκαετία του 1980 ο αγώνας αντιμετώπισης του κοινωνικού αποκλεισμού έγινε η κοινωνική σημαία θα λέγαμε του οικονομικού χαρακτήρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με πρωτοστάτη την τότε γαλλική σοσιαλιστική κυβέρνηση. Πλέον, ο όρος διευρύνεται και δεν περιλαμβάνει απλώς την μακροχρόνια ή συχνά επαναλαμβανόμενη ανεργία, αλλά και την αστάθεια που αρχίζει να παρατηρείται όσον αφορά τους κοινωνικούς θεσμούς. Σε αυτή τη δεκαετία παρατηρείται εκτενώς για πρώτη φορά η αστάθεια όσον αφορά τον θεσμό της οικογένειας και η αύξηση των μονομελών νοικοκυριών, ενώ έχουν αποδυναμωθεί τα κοινωνικά δίκτυα και απαξιωθεί η κοινωνική αλληλεγγύη (Φερώνας, 2019 σ. 52). Στο να αντιμετωπιστούν τα παραπάνω με πολιτικούς όρους, πραγματοποιήθηκαν κάποιες νομοθετικές παρεμβάσεις με απώτερο στόχο και σκοπό την ένταξη των κοινωνικά αποκλεισμένων σε επίσημα δίκτυα κοινωνικής αλληλεγγύης και την αποκατάσταση των δεσμών με την κοινωνία.

Στον απόηχο λοιπόν των παρεμβάσεων αυτών, στο τέλος της δεκαετίας αυτής συναντάμε το πρώτο κείμενο στο οποίο αναφέρθηκε ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός στην κοινοτική ατζέντα, το οποίο δημοσιεύτηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 1988 με τον τίτλο «Κοινωνικός Αποκλεισμός, περιθωριοποίηση και νέες μορφές φτώχειας». Ακολούθησε σχετική απόφαση από το Συμβούλιο το 1989 η οποία ανέφερε πως « η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού πρέπει να θεωρείται σημαντικό μέρος της κοινωνικής διάστασης της κοινής αγοράς» (Απόφαση 89/457/ΕΟΚ). Σημαντικός και καθοριστικός θα λέγαμε, στην ουσιαστική μετατροπή των προγραμμάτων καταπολέμησης της φτώχειας σε προγράμματα καταπολέμησης του κοινωνικού

αποκλεισμού ήταν ο ρόλος του Ντελόρ², ο οποίος ως επίτροπος συνέδεσε το όνομα του και τη θητεία του με την εφαρμογή ευρωπαϊκών κοινωνικών πολιτικών και την απελευθέρωση σημαντικών οικονομικών πακέτων προς στήριξη των κρατών μελών της Ένωσης προς την κατεύθυνση της ανακούφισης των κοινωνικά αποκλεισμένων πολιτών τους. Χάρη στους θεσμούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο όρος εξαπλώθηκε ραγδαία και άρχισε να χρησιμοποιείται εκτενώς και από τον υπόλοιπο δυτικό κόσμο, ενώ πλέον παγιώθηκε στα ευρωπαϊκά πολιτικά κείμενα, όταν στον τίτλο του 3^{ου} κοινοτικού προγράμματος³ για την καταπολέμηση της φτώχειας (1989-1994), δεν συναντάμε πια την λέξη «φτώχεια» μιας και το πρόγραμμα ονομάζεται «Μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα κοινοτικής δράσης για την οικονομία και την κοινωνική ενσωμάτωση των λιγότερο ευνοούμενων ομάδων»(Δήμα, 2018). Έκτοτε ο όρος κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί βασική έννοια για τον σχεδιασμό των κοινωνικών πολιτικών και βασικός πυλώνας για την σχεδίαση της Ευρωπαϊκής Κοινωνικής Πολιτικής, ενώ το 1999 ιδρύθηκε το Ευρωπαϊκό Παρατηρητήριο για την καταπολέμηση του Κοινωνικού Αποκλεισμού, το οποίο έχει ως σκοπό την συλλογή πληροφοριών και στοιχείων σχετικά με τον κοινωνικό αποκλεισμό από τα κράτη-μέλη, ενώ ταυτόχρονα διαχωρίζεται ο όρος από αυτόν της φτώχειας. Παρατηρούμε πως από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι και τα μέσα της δεκαετίας του 1990 ο κοινωνικός αποκλεισμός εμφανίζεται συχνότατα στα ευρωπαϊκά κείμενα μέσα από τα οποία προτείνονται πολιτικές αντιμετώπισης του σε συνδυασμό με την καταπολέμηση της φτώχειας. Ωστόσο επίσημα μέχρι τότε δεν υπήρχε σχετική νομοθεσία στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα με αποτέλεσμα οι δράσεις και οι προθέσεις της Κοινότητας να αμφισβητούνται.(Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, 2021).

Το 1997 με την Συνθήκη του Άμστερνταμ, η οποία τέθηκε σε ισχύ δύο χρόνια αργότερα, ο κοινωνικός αποκλεισμός θεσμοθετήθηκε στο ανώτατο θεσμικό επίπεδο ως αντικείμενο πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τα άρθρα 117-120(Συνθήκη του Άμστερνταμ, 1997). Χαρακτηριστικό είναι πως στην Συνθήκη της Λισαβόνας το 2000, εγκαινιάστηκε μια νέα Ευρωπαϊκή Στρατηγική Κοινωνικής Ένταξης με την χρήση της Ανοιχτής Μεθόδου Συντονισμού ως το βασικότερο εργαλείο διακυβέρνησης της Στρατηγικής.

Η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού αποτελεί μια μορφή πολιτικής διακυβέρνησης, η οποία δεν έχει δεσμευτικό χαρακτήρα και ως εκ τούτου δεν απαιτεί από τα κράτη-μέλη να την εντάξουν στις

² Πρόεδρος της Επιτροπής για μία δεκαετία, από το 1985 μέχρι το 1995.

³ Είχαν προηγηθεί άλλα δύο προγράμματα με έμφαση στην καταπολέμηση της φτώχειας.

εθνικές τους νομοθεσίες. Ως στρατηγικό εργαλείο χρησιμοποιείται και εφαρμόζεται σε τομείς αρμοδιότητας των κρατών-μελών όπως η απασχόληση, η επαγγελματική κατάρτιση και εκπαίδευση, η κοινωνική προστασία κτλ. Ο τρόπος με τον οποίο λειτουργεί βασίζεται στην μίμηση της εφαρμογής καλών πρακτικών και πολιτικών μεταξύ των κρατών μελών, στους τομείς που αναφέρθηκαν με την Επιτροπή να διατηρεί απλώς την εποπτεία της διαδικασίας. Λειτουργεί λοιπόν πάνω σε μια τριπλή θα λέγαμε βάση. Πρώτον, στον από κοινού προσδιορισμό των κοινών στόχων, όπως αυτοί αποφασίζονται από το Συμβούλιο. Δεύτερον, σε μέσα μέτρησης όπως δείκτες, στατιστικές, κατευθυντήριες γραμμές, τα οποία επίσης έχουν αποφασιστεί από κοινού. Τρίτον, στην σύγκριση πολιτικών και αποτελεσμάτων αυτών μεταξύ των κρατών-μελών και στην ανταλλαγή καλών πρακτικών (Νικολακοπούλου-Στεφάνου, 2008, σ. 467).

Ο φιλόδοξος στόχος της περιόδου αυτής ήταν η δραστική μείωση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού μέχρι το 2010. Την ίδια χρονιά το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο της Νίκαιας (Δεκέμβριος 2000), έθεσε τέσσερις στόχους για την καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού ως ακολούθως:

1. Την προώθηση της συμμετοχής των ατόμων που βίωναν κοινωνικό αποκλεισμό σε τομείς απασχόλησης.
2. Την πρόσβαση όλων των ατόμων σε οικονομικούς πόρους, δικαιώματα, αγαθά και υπηρεσίες.
3. Την πρόληψη των κινδύνων αποκλεισμού.
4. Την κινητοποίηση του συνόλου των φορέων και των παραγόντων που εμπλέκονται σε διαδικασίες κοινωνικής προστασίας.(Οικονόμου και Φερόνας, 2006)

Οι παραπάνω στόχοι μπορούν να χαρακτηριστούν ως αρκετά φιλόδοξοι και αόριστοι με πολύ γενικές αναφορές. Παρατηρούμε πως στα πρώτα επίσημα κείμενα των ευρωπαϊκών θεσμών ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι κεντρικό σημείο αναφοράς, με μια δυσκολία όμως στην πλήρη απόδοση και κατανόηση του όρου και ως εκ τούτου και με μια δυσκολία στον τρόπο προσέγγισης του. Θα έλεγε κανείς πως οι σχετικές προσπάθειες προσέγγισης, κατανόησης και αντιμετώπισης του φαινομένου υπάρχουν και αυτό είναι το θετικό στοιχείο, ωστόσο βρίσκονται κατά την συγκεκριμένη περίοδο σε πρώιμο στάδιο.

Έναν χρόνο αργότερα το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο του Λάακεν (Δεκέμβριος 2001) έθεσε κοινωνικούς δείκτες που καλύπτουν τις τέσσερις διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού,

δηλαδή την οικονομική φτώχεια, την απουσία απασχόλησης, την υγεία και την εκπαίδευση. Με την Αναθεώρηση της Συνθήκης της Λισαβόνας το 2005, το ενδιαφέρον και οι προτεινόμενες πρακτικές για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού μετατοπίστηκαν προς τις πολιτικές «ενεργής ένταξης». Το 2006 με την Κοινή Έκθεση για την Κοινωνική Προστασία και την Κοινωνική Ένταξη αποτυπώθηκαν επτά κύριες προτεραιότητες κοινωνικής πολιτικής:

1. Η αύξηση της συμμετοχής στην αγορά εργασίας.
2. Ο εκσυγχρονισμός των συστημάτων κοινωνικής προστασίας.
3. Η αντιμετώπιση των προβλημάτων στην κατάρτιση και την εκπαίδευση.
4. Η εξάλειψη της παιδικής φτώχειας και η στήριξη της οικογένειας.
5. Η εξασφάλιση αξιοπρεπούς κατοικίας.
6. Η βελτίωση της πρόσβασης σε ποιοτικές υπηρεσίες.
7. Η καταπολέμηση των διακρίσεων και η αύξηση της ενσωμάτωσης των ΑΜΕΑ, των μειονοτήτων και των μεταναστών (Νομοθετικό ψήφισμα Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, 2005).

Βλέπουμε στην συνέχεια των κειμένων και των στόχων της Ευρωπαϊκής Ένωσης μια πιο ολιστική προσέγγιση των ζητημάτων που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό ως φαινόμενο, όπως τα ζητήματα της στέγασης, της εκπαίδευσης, της πρόσβασης σε υπηρεσίες κτλ. και όχι μόνο τα ζητήματα της φτώχειας και του εισοδήματος.

Με το πρόγραμμα Ευρώπη 2020 (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010), βασικός πυλώνας της ευρωπαϊκής στρατηγικής γίνεται η ανάπτυξη χωρίς αποκλεισμούς με στόχο την δραστική μείωση των ατόμων που αντιμετωπίζουν κίνδυνο φτώχειας ή κοινωνικού αποκλεισμού. Παρατηρούμε δηλαδή μια τρίτη μετατόπιση του όρου ως προς τον τελικό του στόχο καθώς και μια ξεκάθαρη πλέον συνδυαστική χρήση των όρων της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού, καταδεικνύοντας ότι η φτώχεια και ο κοινωνικός αποκλεισμός δύσκολα μπορούν να εξεταστούν και να αντιμετωπιστούν ξεχωριστά, αντιθέτως πρόκειται για δύο κοινωνικά φαινόμενα που αλληλοσυμπληρώνονται. Με το συγκεκριμένο πρόγραμμα και παράλληλα με το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο, θεσπίζονται άλλα δύο νέα ταμεία με στόχευση στην μείωση των ατόμων που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού. Το πρώτο είναι το Ταμείο Ευρωπαϊκής Βοήθειας προς τους Απόρους (TEBA) το οποίο κατά κύριο λόγο προσφέρει τρόφιμα και είδη πρώτης ανάγκης, αλλά και δράσεις κοινωνικής ένταξης. Το δεύτερο είναι το

Ευρωπαϊκό Ταμείο Προσαρμογής στην Παγκοσμιοποίηση που παρέχει στήριξη σε όσους έχασαν την εργασία τους λόγω των επιπτώσεων της παγκοσμιοποίησης (Δήμα, 2018).

Συνοπτικά οι στόχοι της Στρατηγικής Ευρώπη 2020 είναι οι εξής:

1. Όσον αφορά την απασχόληση, στόχος είναι η πλήρης απασχόληση της ηλικιακής ομάδας 20 έως 64 ετών σε ποσοστό 75%.
2. Το 3% του ΑΕΠ της Ευρωπαϊκής Ένωσης οφείλει να επενδύεται στους τομείς της έρευνας και της ανάπτυξης.
3. Εξασφάλιση κατά 20% της ενέργειας από ανανεώσιμες πηγές και αύξηση κατά 20% της ενεργειακής απόδοσης.
4. Μείωση των μαθητών που εγκαταλείπουν την φοίτηση τους στα σχολεία υποχρεωτικής εκπαίδευσης σε κάτω από 10%.
5. Ολοκλήρωση σπουδών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση για την ηλικιακή ομάδα 30-34 σε ποσοστό 40%.
6. Μείωση κατά είκοσι εκατομμύρια των ανθρώπων ανά την ΕΕ που βρίσκονται ή κινδυνεύουν να βρεθούν σε κατάσταση φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2010).

Παρατηρούμε και σε αυτό το σχέδιο δράσης ότι η καταπολέμηση της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού παραμένει βασική σταθερά στους στόχους της ΕΕ, όπως και η ένταξη όλο και περισσότερων ανθρώπων στην αγορά εργασίας. Ωστόσο και πάλι οι στόχοι κρίνονται ως υπερβολικά αισιόδοξοι.

Αξιοσημείωτη είναι και η θέσπιση του κοινοτικού προγράμματος Progress από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την περίοδο 2007 με 2013, με στόχο την στήριξη και ενδυνάμωση της κοινωνικής αλληλεγγύης και της απασχόλησης. Το πρόγραμμα είχε πέντε τομείς στόχευσης της δράσης:

1. Την απασχόληση
2. Τους όρους εργασίας
3. Την κοινωνική προστασία και την κοινωνική ενσωμάτωση
4. Την ποικιλομορφία και την καταπολέμηση των διακρίσεων
5. Την ισότητα των φύλων.(Δήμα, 2018)

Με βάση τα παραπάνω είναι κατανοητό στον αναγνώστη ότι από την δεκαετία του 1980 ο κοινωνικός αποκλεισμός αποτελεί κοινό τόπο προσέγγισης των κοινωνικών μειονεκτημάτων και των ζητημάτων που απασχολούν τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες εκείνες, που ζουν στο μεταίχμιο του πυρήνα της κοινωνίας ή και στο περιθώριο του. Η πληθώρα αναφορών στα ευρωπαϊκά θεσμικά κείμενα και η ολοένα αυξανόμενη προσήλωση στην μείωση των ανθρώπων που κινδυνεύουν από τα φαινόμενα του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας, δείχνει πως η Ευρωπαϊκή Ένωση και οι ευρωπαϊκοί θεσμοί έχουν στρέψει μόνιμα πια το ενδιαφέρον τους και στην κοινωνική διάσταση της Ένωσης, σε απόλυτη συνάρτηση πάντα με την οικονομική.

1.2.Εννοιολογική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού

Όπως ειπώθηκε παραπάνω, ο ορισμός του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού είναι πολύ δύσκολο να γίνει σε στενά πλαίσια, καθώς πρέπει να ληφθεί υπόψιν ο χώρος και ο χρόνος μέσα στον οποίο εξετάζεται το φαινόμενο, οι τρέχουσες ιδεολογικές τάσεις που επηρεάζουν τις πολιτικές αποφάσεις σχετικά με τις κοινωνικές πολιτικές, καθώς και οι κοινωνικές ομάδες οι οποίες είναι πιο ευάλωτες ώστε να βρεθούν σε κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού (Παπαδοπούλου, 2012, σ. 263). Ως φαινόμενο έχει απασχολήσει κατά καιρούς πληθώρα επιστημόνων από πολλά πεδία επιστημών, όπως η οικονομία, η κοινωνιολογία, η στατιστική, η πολιτική επιστήμη κτλ. Γενικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι αναφέρεται σε διαδικασίες μέσα από τις οποίες τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες αποκλείονται από την κοινωνική αλληλεπίδραση και την κοινωνική ζωή, με έμφαση στη δομική και πολυδιάστατη φύση των διαδικασιών αυτών (Οικονόμου και Φερώνας, 2006).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός περιγράφει φαινόμενα, αιτίες και διαστάσεις κοινωνικής παθογένειας, ωστόσο δεν μπορεί να προσεγγιστεί και να οριστεί εννοιολογικά εκτός της κοινωνίας μέσα στην οποία παρατηρείται και μελετάται, ούτε χωρίς να ληφθούν υπόψιν οι επικρατούσες ιδεολογικές απόψεις κάθε περιόδου μελέτης του φαινομένου. Αυτό κάνει το φαινόμενο ιδιαίτερα δύσκολα συγκρίσιμο και για αυτό είναι πιο δύσκολο να δοθεί ένας συγκεκριμένος ορισμός, κοινά αποδεκτός. Αν η φτώχεια, το εισόδημα, ακόμα και η συμμετοχή ή μη στην αγορά εργασίας είναι φαινόμενα και δείκτες που μπορούν εύκολα να συγκριθούν και να οδηγήσουν σε συμπεράσματα, ο κοινωνικός αποκλεισμός από την άλλη είναι ένα πολυδιάστατο και πολυσύνθετο φαινόμενο και

για αυτόν τον λόγο διαπιστώνουμε πολλές και διαφορετικές προσεγγίσεις του.(Μουσουρού, 1998, σ. 69).

Ο κοινωνικός αποκλεισμός σε αντίθεση με την φτώχεια, περιγράφει κυρίως μια διαδικασία και όχι μια στατική κατάσταση και για αυτό το λόγο μελετάται μέσα από διάφορες φάσεις. Ως όρος πολλές φορές ταυτίζεται με τον όρο της φτώχειας, όμως είναι πια κατανοητό πως κοινωνικός αποκλεισμός και φτώχεια είναι φαινόμενα που αθροίζονται και δεν ταυτίζονται (Ανδριοπούλου, Παπαδόπουλος και Τσακλόγλου, 2013). Πράγματι, έχει διαπιστωθεί ότι οι άνθρωποι μπορεί να είναι φτωχοί, όσον αφορά το χαμηλό τους εισόδημα αλλά να μην νιώθουν κοινωνικά αποκλεισμένοι από την κοινωνία, καθώς και το αντίθετο, να είναι εύποροι οικονομικά αλλά για άλλους λόγους να νιώθουν κοινωνικά αποκλεισμένοι.

Ο όρος στα επίσημα θεσμικά κείμενα της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχει σχεδόν αντικαταστήσει τον όρο της φτώχειας μιας και τον περιλαμβάνει ως φαινόμενο, μαζί με το χαμηλό εκπαιδευτικό επίπεδο, την κακή υγεία, την έλλειψη πρόσβασης σε δομές κοινωνικής προστασίας, την έλλειψη δυνατότητας αξιοπρεπούς στέγασης, την μακροχρόνια ανεργία, την αδυναμία κοινωνικής συμμετοχής και αλληλεπίδρασης (Φερόνας, 2019, σ. 71) κτλ. Επιπλέον, ως όρος είναι πιο αποδεκτός κοινωνικά αλλά και πολιτικά και λιγότερο σκληρός από αυτόν της φτώχειας, εύκολος για χρήση από τους πολιτικούς χωρίς να τους προκαλεί αίσθημα υψηλής δέσμευσης απέναντι του.

Προσπαθώντας λοιπόν με κάποιο τρόπο να ορίσουμε το φαινόμενο αυτό, ή έστω να εντοπίσουμε κάποια χαρακτηριστικά που το πλαισιώνουν ώστε να του δώσουμε ένα όσο πιο σαφές «σχήμα», καταλήγουμε ότι ως φαινόμενο ο κοινωνικός αποκλεισμός σχετίζεται άμεσα με την έλλειψη υλικών και κοινωνικών δυνατοτήτων και ευκαιριών, ώστε τα άτομα να είναι ικανά να συμμετέχουν στην οικονομική, κοινωνική και πολιτική ζωή του τόπου όπου κατοικούν, και σχετίζεται με την περιθωριοποίηση από τον πυρήνα μιας κοινωνίας. Ένα άτομο ή μια κοινωνική ομάδα μπορεί να αντιμετωπίσει κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού όταν συσσωρεύονται κοινωνικά μειονεκτήματα στην ζωή του, δηλαδή όταν αντιμετωπίζει πολλών ειδών κοινωνικές ανισότητες στην ζωή του (Παπαδοπούλου, 2002).

Κατά καιρούς, έχουν δοθεί διάφοροι ορισμοί στο φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού. Αυτοί οι ορισμοί τονίζουν με διάφορους τρόπους ο καθένας, τις ομάδες που κινδυνεύουν με κοινωνικό αποκλεισμό, όπως είναι οι μονογονεϊκές οικογένειες, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι παραβάτες και οι εξαρτημένοι από διάφορες ουσίες, οι ηλικιωμένοι κτλ, καθώς και τον τομέα της ζωής από

το οποίο αποκλείονται οι άνθρωποι, όπως για παράδειγμα την αγορά εργασίας, την εκπαίδευση, την υγεία κτλ. Επίσης, κάποιοι ορισμοί λαμβάνουν υπόψιν τα προβλήματα που σχετίζονται με τον κοινωνικό αποκλεισμό, δηλαδή την ανεργία, τις χαμηλής ποιότητας δεξιότητες, την διάλυση της οικογένειας κτλ, ενώ κάποιοι άλλοι λαμβάνουν υπόψιν τους παράγοντες αλλά και τους φορείς που εμπλέκονται, όπως για παράδειγμα οι άνισες σχέσεις εξουσίας, η παγκοσμιοποίηση, οι ολοένα και πιο μεταβαλλόμενες κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες κ.ο.κ.(Κατσούλης, 2005).

Συνοπτικά και για λόγους εξοικονόμησης χώρου θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για κάποια χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού, ευρέως αποδεκτά από τους μελετητές του, ώστε να τον προσεγγίσουμε σφαιρικά και να μπορέσουμε να τον αναλύσουμε ως κοινωνικό φαινόμενο.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός λοιπόν, αποτελεί ένα φαινόμενο με πολλές διαστάσεις. Εφόσον μιλάμε για συσσώρευση πολλών κοινωνικών μειονεκτημάτων, μπορούμε να μιλάμε για αποκλεισμό από πολλές εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής όπως για παράδειγμα για αποκλεισμό από την αγορά εργασίας, για πολιτικό αποκλεισμό, για αποκλεισμό από την κοινωνία όσον αφορά την ποιότητα ζωής και την πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες, για οικονομικό αποκλεισμό, για τον πολιτισμικό αποκλεισμό κ.ο.κ. Βλέπουμε δηλαδή ότι ανάλογα με το πού θέλει ο κάθε ερευνητής να εστιάσει, μπορεί να μελετήσει πολλές πτυχές του κοινωνικού αποκλεισμού (Taket, 2009 p.5). Οι κοινωνικά αποκλεισμένοι απομακρύνονται εκούσια ή ακούσια από τον κοινωνικό ιστό και δεν συμμετέχουν στους κοινωνικούς θεσμούς, άρα δεν απολαμβάνουν κοινωνικά δικαιώματα, είτε γιατί αυτά δεν υπάρχουν στις κοινωνίες όπου ζουν, είτε γιατί αδυνατούν να έχουν πρόσβαση σε αυτά. Το γεγονός αυτό καταργεί θα λέγαμε την ιδιότητα του πολίτη από αυτούς τους ανθρώπους και οδηγεί στην διάρρηξη των κοινωνικών δεσμών και τη χαλάρωση της κοινωνικής συνοχής.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός όσες διαστάσεις κι αν έχει, παραμένει μια δυναμική έννοια και χαρακτηρίζει μια συνεχή διαδικασία. Αυτό σημαίνει πως δεν γίνεται αντιληπτός ως τελεσίδικη κατάσταση αλλά ως ένα γεγονός με διαβαθμίσεις και αυτό ωθεί τους μελετητές να δώσουν έμφαση στους μηχανισμούς που τον προκαλούν. Πράγματι, κυρίως οι Γάλλοι θεωρητικοί που προσπάθησαν να προσεγγίσουν επιστημονικά τον όρο, διέκριναν κάποια στάδια μέσα από τα οποία περνάει θα λέγαμε το άτομο πριν οδηγηθεί σε κοινωνικό αποκλεισμό(Φερόνας, 2019, σ. 66). Για παράδειγμα, κατά τον Mazel τα στάδια αυτά είναι πέντε:

1. Το στάδιο του κινδύνου, που αφορά πληθυσμιακές ομάδες που αντιμετωπίζουν πληθώρα κοινωνικών ανισοτήτων.

2. Το στάδιο της απειλής, που αφορά μια σειρά καταστάσεων που συμβάλλουν στην αποσταθεροποίηση του ατόμου.
3. Το στάδιο της αποσταθεροποίησης, το οποίο αφορά το αποτέλεσμα των τρόπων με τους οποίους τα άτομα αντιμετωπίζουν το στάδιο της απειλής.
4. Το στάδιο της έκπτωσης, το οποίο σχετίζεται με την ρήξη των κοινωνικών δεσμών και την δυσκολία να δημιουργηθούν αυτοί εκ νέου.
5. Το στάδιο του τελικού πραγματικού αποκλεισμού, όπου πλέον το άτομο δεν διατηρεί κανέναν κοινωνικό δεσμό και αντιμετωπίζει την εξέλιξη αυτή με απάθεια και αδιαφορία για προσπάθεια επανένταξης (Μουσσούρου, 1998, σ. 70-71).

Με παρόμοιο τρόπο αντιμετωπίζει τον αποκλεισμό και ο Paugam, διακρίνοντας τρία στάδια:

1. Το στάδιο της αστάθειας, όπου κυριαρχεί έντονα η αβεβαιότητα ως προς την εργασιακή απασχόληση του ατόμου.
2. Το στάδιο της εξάρτησης από τις δομές της κοινωνικής πρόνοιας, κατά το οποίο το άτομο έχει χάσει την επαφή με την αγορά εργασίας, αντιμετωπίζει βιοποριστικό πρόβλημα και εξαρτάται από το κράτος πρόνοιας.
3. Το τελικό στάδιο της πλήρους ρήξης με τους κοινωνικούς δεσμούς, όπου το άτομο έχει συσσωρεύσει αρνητικούς παράγοντες και μειονεξίες (μακροχρόνια ανεργία, πιθανή έλλειψη αξιοπρεπούς στέγασης, προβλήματα υγείας, αδυναμία επικοινωνίας με οικογενειακό και κοινωνικό περιβάλλον) και αδυνατεί πλέον να επανενταχθεί στην κοινωνία. (Paugam, 1995, p. 61-62)

Ο κοινωνικός αποκλεισμός όμως πέρα από μια διαδικασία, περιγράφει και ένα αποτέλεσμα. Είναι το αποτέλεσμα μιας συσσώρευσης κοινωνικών μειονεκτημάτων, τα οποία συνδυαστικά οδηγούν στην περιθωριοποίηση του ατόμου από τον πυρήνα της κοινωνίας (Δήμα, 2018). Το αποτέλεσμα αυτό εξαρτάται τόσο από τα κοινωνικά μειονεκτήματα που κατέχει το άτομο, όσο και από το σε ποιο στάδιο βρίσκεται το άτομο και πόσο στοχευμένη είναι η παρέμβαση των κοινωνικών πολιτικών στο στάδιο εκείνο, ώστε να απομακρύνει τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Η συσσώρευση τέλος των κοινωνικών μειονεκτημάτων και των κοινωνικών ανισοτήτων που χαρακτηρίζουν τις κοινωνικές ομάδες που κινδυνεύουν με κοινωνικό αποκλεισμό, σχετίζεται με άμεσο τρόπο με τους τόπους διαμονής των ατόμων αυτών. Οι τόποι διαμονής έχουν άμεσο ρόλο στο αν οι άνθρωποι έχουν ή όχι πρόσβαση σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες καθώς και στο αν

δραστηριοποιούνται και αλληλοεπιδρούν με τα άλλα μέλη της τοπικής κοινωνίας (Silver, 2015 p. 2).

Παρατηρούμε λοιπόν, ότι ο αποκλεισμός ως κοινωνικό φαινόμενο εστιάζει στις κοινωνικές σχέσεις που αναπτύσσονται σε συγκεκριμένα κοινωνικά περιβάλλοντα, ανάλογα με το ιστορικό και ιδεολογικό πλαίσιο που τα περικλείει. Δεν περιγράφει μια στατική κατάσταση αλλά μια διαδικασία σταδιακής διάρρηξης των κοινωνικών δεσμών, μέσα από την έλλειψη συμμετοχής σε κοινωνικές δραστηριότητες και την αδυναμία πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα.

Ως ευπαθείς κοινωνικές ομάδες χαρακτηρίζονται οι ομάδες εκείνες του πληθυσμού μιας χώρας που έχουν περιορισμένη έως και μηδαμινή πρόσβαση σε κοινωνικά αγαθά και υπηρεσίες και αδυνατούν σε μεγάλο βαθμό να απολαμβάνουν ποιότητα σε τομείς όπως η στέγη, η εργασία, το εισόδημα, η εκπαίδευση, η κοινωνική ασφάλιση και η υγεία (Μπαλούρδος και συν, 2014).

Σύμφωνα με τον νόμο 4019/2011 (ΦΕΚ 216^Α) για την Κοινωνική οικονομία και την κοινωνική επιχειρηματικότητα ως ευπαθείς ομάδες νοούνται:

«οι κοινωνικές ομάδες πληθυσμού, των οποίων η συμμετοχή στην κοινωνική και οικονομική ζωή δυσχεραίνεται, είτε εξαιτίας κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων ή σωματικών ή ψυχικών διαταραχών, είτε εξαιτίας απρόβλεπτων γεγονότων, τα οποία επηρεάζουν την εύρυθμη λειτουργία της τοπικής ή ευρύτερα περιφερειακής οικονομίας».

Σύμφωνα με τον ίδιο νόμο οι ευπαθείς ομάδες χωρίζονται στις Ευάλωτες ομάδες πληθυσμού και στις Ειδικές ομάδες πληθυσμού. Ενώ οι Ευάλωτες ομάδες περιλαμβάνουν τους ανθρώπους που για λόγους ψυχικής ή σωματικής υγείας αδυνατούν να ενταχθούν στην κοινωνική και οικονομική ζωή, οι Ειδικές ομάδες πληθυσμού περιλαμβάνουν τις ομάδες που βρίσκονται σε μειονεκτική θέση ώστε να ενταχθούν στην κοινωνία μέσα από την αγορά εργασίας, λόγω οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών αιτιών.

Στις ειδικές ομάδες πληθυσμού ανήκουν οι μακροχρόνια άνεργοι, οι αναλφάβητοι, τα άτομα με ειδικές ανάγκες, οι ηλικιωμένοι, οι αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών και οι οικογένειες τους, οι μετανάστες, οι τοξικομανείς, οι άνθρωποι με παραβατική συμπεριφορά, οι κάτοικοι απομακρυσμένων περιοχών και άλλοι.

Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο θα ορίσουμε την μονογονεϊκή οικογένεια όπως αυτή συναντάται σήμερα στην χώρα μας, προκειμένου να διερευνηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός που αυτή βιώνει.

Κεφάλαιο 2^ο: Κοινωνικός Αποκλεισμός και μονογονεϊκή οικογένεια

2.1.Ορισμός και τύποι της μονογονεϊκής οικογένειας

Όπως είδαμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, μία από τις ομάδες που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού των μελών της, είναι αυτή των μονογονεϊκών οικογενειών. Η μονογονεϊκή οικογένεια σύμφωνα με την νομοθεσία περί ευπαθών ομάδων, είδαμε πως ανήκει στην Ειδική ομάδα πληθυσμού ως προς την ευαλωτότητα της, που σημαίνει ότι είναι από τις ομάδες που αντιμετωπίζει αυξημένο κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού.

Είναι πλέον αντιληπτό στον καθένα, πως η εποχή η οποία διανύουμε σηματοδοτείται από αλλαγές στην δομή της οικογένειας όπως αυτή οριζόταν μόλις λίγες δεκαετίες πριν. Από την εκτεταμένη πολυμελή οικογένεια που απαρτιζόταν από το ζευγάρι των γονέων και τα βιολογικά τους παιδιά, συναντάμε ολοένα και πιο συχνά και άλλους τύπους οικογένειας⁴, μεταξύ των οποίων και την μονογονεϊκή οικογένεια, η οποία συναντάται ολοένα και πιο συχνά, κυρίως στα μεγάλα αστικά κέντρα. Η μονογονεϊκή οικογένεια εμφανίστηκε στην ευρωπαϊκή ήπειρο μετά τη λήξη του Δεύτερου Παγκοσμίου πολέμου και ως φυσική συνέπεια αυτού. Η μεταπολεμική περίοδος συνδέεται με την μετακίνηση των οικογενειών από την επαρχία στα αστικά κέντρα και την είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας, κάτι που οδήγησε στον επαναπροσδιορισμό των ρόλων μέσα στην οικογένεια διαταράσσοντας την μέχρι τότε σχεδόν ξεκάθαρη διάκριση των ρόλων των δύο γονέων (Μπάμπαλης, 2005). Η μόρφωση κυρίως της γυναίκας και η ισχυροποίηση της θέσης της στην αγορά εργασίας μέσω εξειδίκευσης και κατάρτισης και άρα και η οικονομική της ανεξαρτησία, οδήγησαν τις γυναίκες να αποκτήσουν αυτοπεποίθηση και έχοντας τα εφόδια να αποχωρούν από προβληματικούς ή καταπιεστικούς γάμους, αναλαμβάνοντας σχεδόν πάντα, αποκλειστικές ευθύνες ανατροφής των παιδιών.

Στην Ελλάδα ο όρος της μονογονεϊκής οικογένειας εισήχθη περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1960 και ακόμα και σήμερα είναι δύσκολο να εντοπιστεί με σαφήνεια ένας ακριβής και αποδεκτός όρος, καθώς η μονογονεϊκή οικογένεια ορίζεται ανάλογα με τον φορέα στον οποίο απευθύνεται και για τους λόγους για τους οποίους χρειάζεται κάθε φορά (Φωτοπούλου, 2014). Επιπλέον παρόλο που μπορούν να εντοπιστούν κάποια κοινά χαρακτηριστικά στις μονογονεϊκές

⁴ Συχνές είναι και οι οικογένειες με παιδιά από υιοθεσία ή αναδοχή ενώ στις προοδευτικές χώρες συναντάμε και οικογένειες με γονείς ίδιου φύλου.

οικογένειες, δύσκολα μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι αποτελεί μια ενιαία κοινωνική ομάδα, καθώς ο τρόπος που εισέρχεται κάποιος στο καθεστώς της μονογονεϊκότητας, συχνά καθορίζει και την θέση αυτής της οικογένειας στην κοινωνία.

Σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, για να οριστεί μια οικογένεια ως μονογονεϊκή θα πρέπει ένας γονέας, ανεξαρτήτως φύλου, να ασκεί αποκλειστικά τη γονική μέριμνα και να εξασφαλίζει την στέγη, την διατροφή, την φροντίδα, την ανατροφή και την επιμέλεια ενός ή περισσότερων παιδιών έως την ηλικία των 18 ετών είτε ως την ηλικία των 24 ετών αν αυτά σπουδάζουν(Νόμος 3838/2010). Τα διοικητικά έγγραφα που αποδεικνύουν την μονογονεϊκότητα είναι το πιστοποιητικό οικογενειακής κατάστασης από το δημοτολόγιο και η φορολογική δήλωση εισοδήματος, ως άμεσο αποδεικτικό έγγραφο οικογενειακής κατάστασης και σύνθεσης του νοικοκυριού. Ανάλογα όμως τον σκοπό ή την υπηρεσία που θα απευθυνθεί μια μονογονεϊκή οικογένεια, ενδέχεται να της ζητηθούν και άλλα πιστοποιητικά.

Στην ελληνική επικράτεια διακρίνονται τρεις τύποι μονογονεϊκών οικογενειών και άρα σύμφωνα με την ελληνική πραγματικότητα, μονογονεϊκότητα προκύπτει όταν πρώτον, λυθεί ο γάμος ή το σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ των δύο γονέων και ανατεθεί η επιμέλεια των τέκνων στον ένα από τους δύο γονείς είτε με δικαστική απόφαση είτε με την σύναψη ιδιωτικού συμφώνου μεταξύ των δύο γονέων. Δεύτερον, όταν το παιδί προκύψει εκτός γάμου ή συμφώνου συμβίωσης και τρίτον, όταν ένας από τους δύο γονείς αποβιώσει(Κικίλιας συν, 2007, σ. 11) Η μονογονεϊκότητα παύει να υφίσταται για τον γονέα που διατηρεί την επιμέλεια των παιδιών όταν αυτός συνάψει γάμο ή σύμφωνο συμβίωσης με άλλο άτομο και μεταβάλει ως εκ τούτου την οικογενειακή του κατάσταση, ωστόσο τα παιδιά θεωρούνται μονογονεϊκές οικογένειες μέχρι τα έτη που αναφέρθηκαν παραπάνω.(Κογκίδου, 1995, σ.289) Επιπλέον, ο νόμος ορίζει πως οι οικογένειες με παιδιά ΑΜΕΑ ή με ειδικές ανάγκες που ορίζονται κατόπιν αποφάσεων ως ανίκανα για εργασία, θεωρούνται δια βίου μονογονεϊκές, εκτός και αν τα άτομα αυτά δημιουργήσουν δικές τους οικογένειες κάποια στιγμή στην ζωή τους.

Στην Ελλάδα οι μονογονεϊκές οικογένειες, ανεξάρτητα από την αιτία μονογονεϊκότητας, αποτελούν περίπου το 30% των οικογενειών στην επικράτεια, πρόκειται δηλαδή για σχεδόν 190 χιλιάδες οικογένειες, ή αν το δούμε κατ' αναλογία 1 στις 5 οικογένειες είναι μονογονεϊκή, με στοιχεία μέχρι τον Ιανουάριο του 2020. Ο συχνότερος τύπος μονογονεϊκής οικογένειας στην χώρα μας είναι αυτός με την μητέρα ως αρχηγό αυτής, η οποία διατηρεί την αποκλειστική επιμέλεια

των βιολογικών παιδιών της, συνήθως μετά από λύση γάμου με τον βιολογικό τους πατέρα. Δεν μπορούμε να μην επισημάνουμε ότι υπάρχουν και μονογονεϊκές οικογένειες με αρχηγό τον πατέρα, ο αριθμός των οποίων τα τελευταία χρόνια παρουσιάζει αύξηση, παραμένει ωστόσο αρκετά μικρότερος (Eurostat, 2021).

2.2. Ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού στην μονογονεϊκή οικογένεια

Δεν υπάρχουν πολλές μελέτες ή έρευνες που να ασχολούνται με το φαινόμενο της μονογονεϊκής οικογένειας στην Ελλάδα και ως εκ τούτου μόνο επιφανειακά έχουν κατά καιρούς θιγεί τα ζητήματα που τις αφορούν. Τα προβλήματα που αντιμετωπίζει η μονογονεϊκή οικογένεια αφορούν την ανεπάρκεια της κοινωνικής πρόνοιας, την ανεργία που συχνά αντιμετωπίζει ο μονογονεάς και κυρίως η μητέρα, και την έλλειψη επαρκούς παιδικής προστασίας (Οικονόμου και Φερόνας, 2006). Τα προβλήματα αυτά καθιστούν την μονογονεϊκή οικογένεια ως ευπαθή, ή τουλάχιστον λιγότερο ευνοημένη κοινωνικά ομάδα, που αντιμετωπίζει τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού και περιθωριοποίησης, πάντα όμως σε συνάρτηση και με άλλους παράγοντες όπως για παράδειγμα τον τόπο στον οποίο ζει, το οικογενειακό δίκτυο υποστήριξης αλλά και τους κοινωνικούς δεσμούς που έχουν συνάψει τα μέλη της με την τοπική κοινωνία. Γενική παραδοχή είναι πως η ευπάθεια του μονογονεά αφορά την απασχόληση και την πίεση που νιώθει από το εργασιακό του περιβάλλον, παράλληλα με την πίεση να ανταπεξέλθει σε ικανοποιητικό επίπεδο στις οικογενειακές του υποχρεώσεις.

Πιο συγκεκριμένα, οι μονογονεϊκές οικογένειες αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού ως προς την απασχόληση. Η πλειοψηφία των μονογονεών και ειδικότερα των μητέρων, απασχολείται σε χαμηλές θέσεις και άρα αμείβεται λιγότερο. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα η μονογονεϊκή οικογένεια να είναι αντιμέτωπη αρκετά συχνά με τον κίνδυνο φτώχειας. Αυτό συνεπάγεται την δυσκολία επίτευξης ενός καλού επιπέδου διαβίωσης και αδυναμία παρουσίας στην κοινωνική ζωή, με αποτέλεσμα να είναι ορατός ο κίνδυνος κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της απώλειας πρόσβασης στα κοινωνικά δικαιώματα και άρα και στην ιδιότητα του πολίτη (Μαράτου-Αλιμπράντη, 1998, σ. 553-554). Παρατηρούμε δηλαδή, ότι ο αποκλεισμός στον τομέα της απασχόλησης, επιφέρει οικονομικό αποκλεισμό και στη συνέχεια ο κίνδυνος και για κοινωνικό αποκλεισμό είναι υπαρκτός.

Αποστολή ενός ευνομούμενου κράτους με κοινωνική πρόνοια, είναι η κατοχύρωση και φυσικά η εφαρμογή των κοινωνικών πολιτικών εκείνων που θα προλαμβάνουν στο βαθμό που αυτό είναι εφικτό, καταστάσεις που μπορεί να οδηγήσουν στα κοινωνικά φαινόμενα της φτώχειας και του αποκλεισμού, αλλά κι εκείνων των πολιτικών που θα ανακουφίζουν τις ευπαθείς ομάδες που βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό και θα τις υποστηρίξουν ώστε αυτές να επανενταχθούν ομαλά στην κοινωνία. Στο αμέσως επόμενο κεφάλαιο θα δούμε ποιες είναι οι πολιτικές αυτές που εφαρμόζονται στην χώρα μας και αφορούν την ανακούφιση και την προστασία των μονογονεϊκών οικογενειών.

Κεφάλαιο 3^ο: Κοινωνικές πολιτικές για την προστασία της μονογονεϊκής οικογένειας

3.1. Πολιτικές Απασχόλησης

Στην Ελλάδα οι πολιτικές απασχόλησης αφορούν μια σειρά πολιτικών που στόχο έχουν να παρέμβουν και να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τις επιπτώσεις της ανεργίας, και να στηρίζουν τον εργαζόμενο ως προς τον τρόπο με τον οποίο θα διαχειριστεί τις επιπτώσεις που επιφέρουν στην εργασία του οι κατά καιρούς οικονομικές αναδιαρθρώσεις (Δημουλάς και Μιχαλοπούλου, 2008). Στην πρώτη περίπτωση αρμόδιος φορέας είναι ο Οργανισμός Απασχόλησης Εργατικού Δυναμικού (ΟΑΕΔ), ο οποίος εφαρμόζει μια σειρά παθητικών αλλά και ενεργητικών πολιτικών προς την κατεύθυνση αυτή. Οι πολιτικές αυτές στοχεύουν στην ανακούφιση των ανθρώπων που έχασαν την εργασία τους αναπληρώνοντας ένα σημαντικό ποσοστό του μισθού τους, αλλά ταυτόχρονα και στην όσο το δυνατόν πιο άμεση επανένταξη τους στην αγορά εργασίας. Στην δεύτερη περίπτωση, οι πολιτικές απασχόλησης αφορούν κυρίως τρόπους αντιμετώπισης των νέων συνθηκών που προκύπτουν. Πιο συγκεκριμένα, σε αρκετές περιπτώσεις προωθείται η επιπλέον εξειδικευμένη κατάρτιση των εργαζομένων προκειμένου να μπορούν να ανταποκριθούν στα νέα δεδομένα στον χώρο εργασίας τους. Παράλληλα προωθούνται οι πρόωρες συνταξιοδοτήσεις και οι προσλήψεις μέσω διαφόρων προγραμμάτων καταπολέμησης της ανεργίας από τον ΟΑΕΔ τα οποία συχνά προσφέρουν και δυνατότητα κατάρτισης.

Όσον αφορά τις σχετικές πολιτικές που έχουν ως στόχο την ανακούφιση και την στήριξη της μονογονεϊκής οικογένειας, αυτές είναι ελάχιστες και αποτελούν μέρος του οικογενειακού δικαίου περισσότερο, χωρίς να έχουν εξειδικευμένη στόχευση στην μονογονεϊκή οικογένεια.

Συγκεκριμένα, στον τομέα των προσλήψεων, οι αρχηγοί μονογονεϊκής οικογένειας δικαιούνται ειδική μοριοδότηση λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης, όσον αφορά στα προγράμματα κοινωφελούς εργασίας και στα προγράμματα κατάρτισης μέσω του ΟΑΕΔ. Επίσης, οι μονογονείς που είναι εκπαιδευτικοί στην πρώτη και δεύτερη βαθμίδα της εκπαίδευσης και έχουν τρία παιδιά και άνω, τοποθετούνται σε σχολεία που βρίσκονται στην περιοχή της πρώτης τους επιλογής, ενώ όσον αφορά διαγωνισμούς του ΑΣΕΠ, οι μονογονείς μοριοδοτούνται επιπλέον με κάποια μόρια λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης, πέραν των προσόντων τους (Νόμος 3255/04, άρθρο 6).

Όσον αφορά τον τομέα εισοδηματικής στήριξης, σύμφωνα με τον νόμο 3205/2003, άρθρο 11, αναγνωρίζεται στους μονογονείς το δικαίωμα επιδόματος γάμου αρκεί να έχουν οι ίδιοι την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών τους. Παράλληλα, ενισχύονται με επιπλέον μόρια στα κριτήρια που αφορούν το Κοινωνικό Εισόδημα Αλληλεγγύης και το επίδομα στέγασης, αρκεί να αποδείξουν την οικογενειακή τους κατάσταση με επίσημα έγγραφα καθώς και ότι διατηρούν την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών τους(Οδηγός Εφαρμογής ΚΕΑ, 2021)

3.2. Πολιτικές εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής.

Οι πολιτικές εναρμόνισης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής έχουν ως στόχο την διευθέτηση κυρίως του χρόνου που καλείται να διαχειριστεί ένας γονέας ως προς την ανατροφή των παιδιών του, χωρίς αυτό να είναι επισφαλές για την εργασία του. Πρόκειται για πολιτικές που προέκυψαν στις ανεπτυγμένες καπιταλιστικές οικονομίες, όπου η εισοδος των γυναικών στην αγορά εργασίας είναι παγιωμένη και ουσιαστικά πρόκειται για παρεμβάσεις των κρατών όσον αφορά την κοινωνική φροντίδα με σκοπό την αποφυγή δημογραφικής κρίσης(Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019).

Οι πολιτικές αυτές χωρίζονται σε δύο θα λέγαμε κατηγορίες. Στην κατηγορία που αφορά την διαχείριση του χρόνου του γονέα και έχει να κάνει με το εργασιακό του ωράριο και τις άδειες που δικαιούται, και στην κατηγορία που αφορά τις δομές φύλαξης των παιδιών, κυρίως προσχολικής και σχολικής ηλικίας στις μέρες και τις ώρες που ο γονέας εργάζεται.

Όσον αφορά τους μονογονείς που εργάζονται, προβλέπονται επιπλέον άδειες με αποδοχές τόσο στον δημόσιο όσο και στον ιδιωτικό τομέα. Συγκεκριμένα, οι μονογονείς που ασκούν την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών τους δικαιούνται επιπλέον έξι ημέρες άδεια με αποδοχές κατά έτος, ενώ αν έχουν πάνω από τρία παιδιά η άδεια αυτή έχει διάρκεια οκτώ ημερών. Χρήση άδειας μετά την λήξη της άδειας μητρότητας δικαιούνται και οι μονογονείς που ασκούν την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών τους, ακριβώς κατά τον ίδιο τρόπο που την χρησιμοποιούν όλοι ανεξαιρέτως οι γονείς. Αντιθέτως, χρήση γονικής άδειας διπλάσιας σε χρονική διάρκεια και απολαβές λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης, δεν δικαιούνται όλοι οι μονογονείς, αλλά μόνο αυτοί των οποίων ο έτερος γονέας έχει αποβιώσει, έχει στερηθεί την γονική μέριμνα ή δεν έχει αναγνωρίσει το παιδί (Καραμεσίνη και Συμεωνάκη, 2019).

Όσον αφορά τις δομές φύλαξης παιδιών πέραν του σχολικού ωραρίου, προκειμένου να διευκολυνθεί ο γονέας στην εργασία του, τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών εξασφαλίζουν προτεραιότητα στις εγγραφές σε δημοτικούς παιδικούς ή βρεφικούς σταθμούς και στα Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης μέσω voucher που μοριοδοτούν επιπλέον τις μονογονεϊκές οικογένειες (Νόμος 3454/06 άρθρο 6). Επίσης, τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών έχουν προτεραιότητα όσον αφορά τις θέσεις εγγραφής στο ολόημερο πρόγραμμα των δημοτικών σχολείων.

Επίλογος θεωρητικού μέρους

Στο πρώτο μέρος της εργασίας προσεγγίστηκε ιστορικά ο κοινωνικός αποκλεισμός ως φαινόμενο και έγινε προσπάθεια εννοιολογικής οριοθέτησης του φαινομένου, λαμβάνοντας υπόψιν τις διαφορετικές προσεγγίσεις από τους μελετητές. Στην προσπάθεια αυτή παρουσιάστηκαν συνοπτικά κάποια από τα κοινά χαρακτηριστικά του φαινομένου με βάση τις μελέτες αυτές καθώς και οι κοινωνικές ομάδες που κινδυνεύουν περισσότερο με κοινωνικό αποκλεισμό.

Κατόπιν, παρουσιάστηκε η μονογονεϊκή οικογένεια στην Ελλάδα, ο τρόπος με τον οποίο αυτή ορίζεται και οι τρεις τύποι μονογονεϊκής οικογένειας που συναντάμε στην χώρα, με κριτήριο τον τρόπο ένταξης σε αυτήν. Αναλύθηκε ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν τα μέλη αυτών των οικογενειών και παρουσιάστηκαν οι κοινωνικές πολιτικές ανακούφισης τους στους τομείς της απασχόλησης, του εισοδήματος και της εναρμόνισης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής.

Μετά την θεωρητική προσέγγιση των όρων του κοινωνικού αποκλεισμού και της μονογονεϊκής οικογένειας, στο δεύτερο μέρος της παρούσας μελέτης θα διερευνηθούν με την μέθοδο της συνέντευξης:

1. Το κατά πόσον οι μονογονεϊκοί αντιμετωπίζουν ζητήματα αποκλεισμού στην εργασία.
2. Κατά πόσον οι ανάγκες φροντίδας της οικογένειας τους μπορούν να καλυφθούν με τον μισθό και τα εισοδήματα που έχουν.
3. Κατά πόσον τα παιδιά τους αντιμετωπίζουν αποκλεισμό από δραστηριότητες των συνομηλίκων τους και κατά πόσον αυτό οφείλεται στην οικογενειακή τους κατάσταση.
4. Κατά πόσον οι ίδιοι οι μονογονεϊκοί νιώθουν ότι βιώνουν αποκλεισμό οι ίδιοι και τα παιδιά τους, μέσα στις κοινωνίες όπου ζουν και αλληλοεπιδρούν.

Δεύτερο μέρος: Εμπειρικό

Κεφάλαιο 4^ο: Μεθοδολογία έρευνας

Μετά την θεωρητική προσέγγιση του κοινωνικού αποκλεισμού και την διερεύνηση της ευαλωτότητας και των κοινωνικών μειονεκτημάτων που παρουσιάζει η μονογονεϊκή οικογένεια ως προς τον κίνδυνο να βιώσουν οι μονογονείς ή τα παιδιά σε κάποια φάση της ζωής τους κοινωνικό αποκλεισμό, κρίθηκε σκόπιμο να διεξαχθεί και μια μικρή αλλά σημαντική πρωτογενής ποιοτική έρευνα πάνω στο θέμα αυτό, προκειμένου να διερευνηθεί και εμπειρικά κατά πόσον οι μονογονεϊκές οικογένειες αποτελούν ευάλωτη κοινωνική ομάδα, η οποία πιθανόν βιώνει κοινωνικό αποκλεισμό στον πεδίο της επαγγελματικής απασχόλησης αλλά και στο πεδίο της δραστηριότητας και της κοινωνικής αλληλεπίδρασης με τα μέλη των κοινωνιών μέσα στις οποίες ζει.

4.1. Πρωτογενής ποιοτική έρευνα και το ερευνητικό εργαλείο προσέγγισης της

Προκειμένου να διερευνηθεί ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνουν τα μέλη μιας μονογονεϊκής οικογένειας στον εργασιακό τομέα και στις δραστηριότητες κοινωνικής αλληλεπίδρασης των κοινωνιών όπου ζουν, εκτός από την θεωρητική προσέγγιση, επιλέχθηκε η ποιοτική πρωτογενής έρευνα. Η ποιοτική έρευνα-προσέγγιση έχει πολύ υψηλή αξία στην διεξαγωγή κοινωνικών μελετών, γιατί μέσω αυτής προσεγγίζονται, επεξηγούνται και αναλύονται δεδομένα όπως οι αιτίες που οδήγησαν σε συγκεκριμένες καταστάσεις, οι συνέπειες των καταστάσεων αυτών στα υποκείμενα που τις βιώνουν, τα κίνητρα και οι συναισθηματικές μεταπτώσεις των ανθρώπων που συμμετέχουν σε αυτήν, η συσχέτιση συμπεριφορών κτλ (Αντωνοπούλου, 2008, σ.365)

Στην συγκεκριμένη μελέτη, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να «ακούσουμε» τους μονογονείς και να καταγράψουμε τα ζητήματα που αντιμετωπίζουν σε σχέση με τον κοινωνικό αποκλεισμό. Η ποιοτική έρευνα ως εκ τούτου, διεξήχθη με το εργαλείο της συνέντευξης και μάλιστα τη συνέντευξη σε ημιδομημένη μορφή. Η συγκεκριμένη μορφή συνέντευξης έχει πολλά πλεονεκτήματα, κυρίως γιατί υπάρχει άμεση προσωπική επαφή με τον ερωτώμενο και είναι δυνατόν να αξιολογηθεί παράλληλα με τις απαντήσεις του, το ύφος και τα συναισθήματα του (Cohen, Manion, & Morrison, 2000). Επιλέχθηκε λοιπόν, προκειμένου να ερωτηθούν οι μονογονείς με όσο το δυνατόν πιο στοχευμένο τρόπο για την απάντηση των ερευνητικών ερωτημάτων της εργασίας, αλλά και για να τους δοθεί η δυνατότητα να εκφραστούν πιο ελεύθερα

σχετικά με τις συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν, το πώς αισθάνονται για αυτό και το τι άλλο πιθανόν να τους απασχολεί και να τους «βαραίνει», κάτι για το οποίο τους δόθηκε χρόνος στο τέλος των ερωτήσεων και φυσικά οι δηλώσεις τους αυτές αξιολογήθηκαν και συμπλήρωσαν τα συμπεράσματα.

4.2. Τρόπος επιλογής του δείγματος, χρόνος και χώρος πραγματοποίησης των συνεντεύξεων

Η επιλογή του δείγματος έγινε με τυχαία στρωματοποιημένη δειγματοληψία. Πρόκειται για μια μέθοδο που μας επιτρέπει να επιλέξουμε ένα ετερογενές δείγμα το οποίο έχει όμως κάποια κοινά χαρακτηριστικά που αποτελούν και τα κριτήρια επιλογής (Papageorgίου, 2015, σ. 2-3). Κατά το χρονικό διάστημα ενός πλήρους ημερολογιακού έτους, μεταξύ Ιανουαρίου και Δεκεμβρίου 2021, ζητήθηκε μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, στοχευμένα σε διάφορες διαδικτυακές ομάδες που αφορούν την γονεϊκότητα, η συμμετοχή μονογονέων στην έρευνα, οι οποίοι αρχικά ανταποκρίθηκαν δίνοντας τα στοιχεία επικοινωνίας τους. Αφού ενημερώθηκαν για το είδος της έρευνας και τους σκοπούς της, διαβεβαιώθηκαν για την τήρηση της ανωνυμίας τους και συμφώνησαν να συμμετέχουν, κλείστηκε ένα ραντεβού δια ζώσης όπου αυτό ήταν εφικτό, ή διαδικτυακό μέσω διαφόρων επικοινωνιακών εργαλείων⁵, όπου και ακολουθήθηκε η διαδικασία της συνέντευξης.

Για τους σκοπούς της διαδικασίας των συνεντεύξεων, συντάχθηκε ένας οδηγός ημιδομημένης συνέντευξης, στον οποίο αναλύθηκαν σε ερωτήματα και υποερωτήματα οι ερευνητικές υποθέσεις της εργασίας. Τα ερωτήματα αυτά απευθύνθηκαν σε όλους τους συμμετέχοντες με την ίδια ακολουθία. Η διαδικασία κράτησε περίπου μία ώρα ανά συνέντευξη. Για λόγους διασφάλισης των προσωπικών δεδομένων των συμμετεχόντων και για λόγους κωδικοποίησης με στόχο την διευκόλυνση της καταγραφής, οι μονογονείς αναφέρονται με όνομα που ξεκινά με το ίδιο γράμμα με το πραγματικό τους όνομα και την ηλικία τους. Ίδια διαδικασία ακολουθείται και για τα παιδιά τους όπου αυτά αναφέρονται.

⁵ Χρησιμοποιήθηκε κυρίως η εφαρμογή messenger.

4.3 Κριτήρια επιλογής του δείγματος

Προκειμένου να επιλεγεί το δείγμα των μονογονέων με τους οποίους θα γινόταν η συνέντευξη, κρίθηκε απαραίτητο να πληρούνται κάποια συγκεκριμένα κριτήρια προκειμένου να είναι όσο το δυνατόν πιο αξιόπιστο και ομοιογενές το δείγμα και ως εκ τούτου πιο έγκυρα τα τελικά συμπεράσματα.

Αρχικά, έπρεπε να είναι κάτοικοι Ελλάδος που ζουν και μεγαλώνουν τα παιδιά τους στην ελληνική επικράτεια, ώστε να υπάγονται σε έναν από τους τρεις τύπους μονογονέα που καταγράφονται στην χώρα, να διερευνηθούν οι συνθήκες κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν και να ερμηνευθούν με βάση τις τρέχουσες σχετικές κοινωνικές πολιτικές. Επίσης, κρίθηκε απαραίτητο να εξεταστεί δείγμα γονέων με ανήλικα τέκνα μαθητές πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, δηλαδή με παιδιά από τεσσάρων έως δεκαοκτώ ετών. Ο λόγος που αποκλείστηκαν τα παιδιά προσχολικής ηλικίας αφορά κυρίως τις κοινωνικές τους δεξιότητες και ικανότητες, οι οποίες ακόμα σε αυτές τις ηλικίες βρίσκονται σε πολύ πρώιμο στάδιο. Αντιθέτως, τα παιδιά σχολικής ηλικίας είναι τα παιδιά που επιζητούν να εμπλακούν σε εξωσχολικές δραστηριότητες με σκοπό την συνεύρεση και την κοινωνικοποίηση με τους συμμαθητές και άλλους συνομήλικους τους. Για αυτό το λόγο, δεν αναζητήθηκαν γονείς με παιδιά βρεφικής και προσχολικής ηλικίας, καθώς θεωρήθηκε πως η ανάγκη εξωσχολικής δραστηριότητας και κοινωνικοποίησης των παιδιών εκτός στενού οικογενειακού κύκλου και σχολικού περιβάλλοντος αρχίζει και επεκτείνεται ολοένα και περισσότερο, κατά την βασική σχολική ηλικία και κατά την εφηβεία (Bradley, & Corwyn, 2005).

4.4. Δυσκολίες κατά την έρευνα

Στην σχετική αναζήτηση μονογονέων ανταποκρίθηκαν δέκα μητέρες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών και ολοκληρώθηκαν όλες οι σχετικές συνεντεύξεις σε ήρεμες συνθήκες. Οι δυσκολίες που προέκυψαν αφορούσαν κυρίως την έλλειψη δυνατότητας διενέργειας συνέντευξης δια ζώσης, λόγω των συνθηκών της πανδημίας και των επιβαλλόμενων περιορισμών στις μετακινήσεις και τις επαφές εκείνη την περίοδο, καθώς και την δυσκολία πρόσβασης σε τεχνολογικά μέσα προκειμένου να διενεργηθούν οι συνεντεύξεις αυτές διαδικτυακά. Αυτό δυσκόλεψε την έρευνα μόνο για λόγους μη τήρησης των χρονικών περιθωρίων, καθώς οι συνεντεύξεις ιδανικά θα έπρεπε

να ολοκληρωθούν μέσα σε ένα εξάμηνο και όχι μέσα σε ένα ημερολογιακό έτος. Δεν εκτιμάται ωστόσο ότι επηρέασαν την ποιότητα της ερευνητικής διαδικασίας.

Όπως θα αναλυθεί και παρακάτω, οι μονογονείς που ανταποκρίθηκαν είναι αποκλειστικά μητέρες. Αυτό ερμηνεύεται με δεδομένο ότι στην Ελλάδα είναι πολύ μικρός ο αριθμός πατεράδων αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών όπως αναλύθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο. Επιπλέον, οι μητέρες που ανταποκρίθηκαν, ανήκουν στους δύο από τους τρεις τύπους μονογονεϊκής οικογένειας και πιο συγκεκριμένα στην μονογονεϊκή οικογένεια που προέκυψε μετά από διαζύγιο και στην μονογονεϊκή οικογένεια που δημιουργείται εκτός γάμου. Από το δείγμα μας απουσιάζει ο τρίτος τύπος μονογονεϊκής οικογένειας, αυτός που προκύπτει από τον θάνατο του ενός γονέα, καθώς καμία από τις μητέρες που ανταποκρίθηκαν δεν είναι χήρα. Παρόλο που θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε αυτή την εμπειρία μονογονεϊκότητας και να την καταγράψουμε, η απουσία αυτού του τύπου μονογονέα από το δείγμα βοηθάει στην τήρηση της ομοιογένειας του και στην αρτιότητα των συμπερασμάτων που αντλήθηκαν, μιας και οι μονογονεϊκές οικογένειας που προκύπτουν από την χηρεία του αρχηγού μονογονέα, τυγχάνουν μιας διαφορετικής προσέγγισης από τον κοινωνικό περίγυρο και δεν αντιμετωπίζουν κοινωνική κριτική και αποκλεισμό, τουλάχιστον ως προς τον τομέα της κοινωνικής αλληλεπίδρασης.

4.5. Παρουσίαση δείγματος

Όπως είδαμε, το δείγμα μας αποτελούν δέκα μητέρες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών και δεκαπέντε παιδιά ηλικίας 4 έως 18 ετών. Παρακάτω παρουσιάζεται ένα μικρό προφίλ της κάθε οικογένειας με χρήση της απαραίτητης κωδικοποίησης, με σεβασμό στα προσωπικά δεδομένα των γονέων και των παιδιών τους.

Η πρώτη μητέρα που ερωτήθηκε είναι η Εύη, 46 ετών, μητέρα του Μάκη 14 ετών. Η Εύη πήρε διαζύγιο όταν ο γιος της ήταν δύο ετών και τα τελευταία πέντε περίπου χρόνια ζει σε χωριό, πλησίον επαρχιακής πόλης-πρωτεύουσας δήμου, όπου η ίδια εργάζεται και ο γιος της πηγαίνει σχολείο. Είναι απόφοιτος πανεπιστημίου του εξωτερικού στον τομέα της βιολογίας, όμως τώρα εργάζεται ως ελεύθερος επαγγελματίας διατηρώντας κατάσταση με χειροποίητα αξεσουάρ.

Η δεύτερη μητέρα είναι η Μάνια, 47 ετών, μητέρα της Δώρας 12 ετών. Η Μάνια πήρε διαζύγιο όταν η κόρη της ήταν έξι ετών και ζει σε επαρχιακή πόλη-πρωτεύουσα δήμου όπου εργάζεται.

Είναι απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος στον τομέα της γεωπονίας αλλά εργάζεται ως ιδιωτική υπάλληλος σε σούπερ-μάρκετ.

Η τρίτη μητέρα είναι η Μάγδα, 36 ετών, μητέρα του Αντώνη 6 ετών. Η Μάγδα πήρε διαζύγιο όταν ο Αντώνης ήταν τριών ετών. Ζει σε χωριό πλησίον επαρχιακής πόλης-πρωτεύουσας δήμου όπου και εργάζεται. Είναι απόφοιτος παιδαγωγικού τμήματος πανεπιστημίου και εργάζεται στον δημόσιο τομέα ως δασκάλα στο σχολείο του χωριού όπου κατοικεί, σε καθεστώς μονιμότητας.

Η τέταρτη μητέρα είναι η Δήμητρα, 47 ετών, μητέρα τριών κοριτσιών, της Μαρίας 18 ετών, της Ελένης 17 ετών και της Σίας 7 ετών. Η Δήμητρα πήρε διαζύγιο από τον πρώτο της σύζυγο και πατέρα της Μαρίας και της Ελένης όταν αυτές ήταν οκτώ και εφτά ετών αντίστοιχα, ενώ πήρε διαζύγιο από τον πατέρα της Σίας όταν αυτή ήταν τεσσάρων ετών. Έκτοτε ζει σε χωριό πλησίον επαρχιακής πόλης μαζί με τα τρία παιδιά της και εργάζεται περιστασιακά. Κατά την περίοδο διενέργειας της συνέντευξης εργαζόταν ως καθαρίστρια στον κοντινό δήμο με σύμβαση ορισμένου χρόνου. Είναι απόφοιτος ενιαίου λυκείου.

Η πέμπτη μητέρα είναι η Ελένη, 38 ετών, μητέρα του Γιάννη 8 ετών. Η Ελένη πήρε διαζύγιο όταν ο γιος της ήταν δύο ετών και έκτοτε ζει σε μεγάλο αστικό κέντρο όπου και εργάζεται. Είναι απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος στον τομέα των οικονομικών και εργάζεται σε μεγάλη ιδιωτική εταιρεία ως λογίστρια.

Η έκτη μητέρα είναι η Άννα, 36 ετών, μητέρα της Βάσως 8 ετών και του Αντρέα 6 ετών. Η Άννα πήρε διαζύγιο όταν η Βάσω ήταν έξι ετών και ο Αντρέας τεσσάρων. Ζει σε μεγάλο αστικό κέντρο, είναι απόφοιτος ενιαίου λυκείου και εργάζεται σε ιδιωτική εταιρεία ως γραμματειακή υποστήριξη.

Η έβδομη μητέρα είναι η Νατάσα, 37 ετών, μητέρα του Ορέστη 8 ετών και του Άλκη 5 ετών. Η Νατάσα βρίσκεται σε διαδικασίες διαζυγίου εδώ κι ένα χρόνο και πρόκειται για μια ιδιόμορφη περίπτωση, καθώς προκειμένου να καταφέρει να απομακρυνθεί από τον πρώην σύζυγο ζήτησε την βοήθεια κοινωνικών δομών και υπηρεσιών. Το τελευταίο έτος ζει σε μεγάλο αστικό περιβάλλον, όπου βοηθήθηκε να μεταφερθεί με ασφάλεια αυτή και τα παιδιά της, μακριά από τον πατέρα τους αλλά και από την πατρική της οικογένεια. Είναι απόφοιτος λυκείου και δεν εργάζεται.

Η όγδοη μητέρα είναι η Αλίκη, 40 ετών, μητέρα του Πάνου 5 ετών. Η Αλίκη απέκτησε τον Πάνο εκτός γάμου, ύστερα από σχέση με τον πατέρα του που διακόπηκε κατά την περίοδο της

εγκυμοσύνης της. Ζει σε επαρχιακή πόλη-πρωτεύουσα δήμου. Είναι απόφοιτος του Ανοιχτού Πανεπιστημίου και δεν εργάζεται.

Η ένατη μητέρα είναι η Ευτυχία, 34 ετών μητέρα της Αλεξάνδρας 7 ετών και της Γεωργίας 6 ετών. Πήρε διαζύγιο όταν οι κόρες της ήταν πέντε και τεσσάρων ετών αντίστοιχα. Ζει σε αστικό κέντρο, είναι απόφοιτος πολιτικών επιστημών και εργάζεται σε ξενοδοχειακή μονάδα στον τομέα της υποδοχής.

Η δέκατη και τελευταία μητέρα είναι η Τόνια, 37 ετών μητέρα της Ειρήνης 8 ετών. Η Τόνια πήρε διαζύγιο όταν η Ειρήνη ήταν έξι ετών. Ζει σε επαρχιακή πόλη-πρωτεύουσα δήμου, είναι απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος στο πεδίο των οικονομικών και εργάζεται στην οικογενειακή επιχείρηση εστίασης ως ιδιωτικός υπάλληλος.

Κεφάλαιο 5^ο: Αποτελέσματα

Στο κεφάλαιο αυτό παρουσιάζονται και αναλύονται οι απαντήσεις των μονογονέων του δείγματος βάσει των θεματικών και των ερωτήσεων όπως αυτές ετέθησαν στα πλαίσια της συνέντευξης.

5.1. Δημογραφικά στοιχεία

Για να υπάρξει μια ολοκληρωμένη ταυτότητα του δείγματος ρωτήθηκαν δημογραφικά στοιχεία που αφορούν:

1. Την ηλικιακή ομάδα στην οποία ανήκει ο μονογονέας.
2. Τον τόπο διαμονής της μονογονεϊκής οικογένειας.
3. Τον αριθμό και τις ηλικίες των παιδιών κάθε οικογένειας.
4. Τον τρόπο εισόδου στην μονογονεϊκή οικογένεια.
5. Το επίπεδο σπουδών το οποίο ολοκλήρωσε ο μονογονέας.

5.1.1. Ηλικιακή ομάδα μονογονέων

Οι έξι από τις δέκα μητέρες ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 30-40 ετών, ενώ οι τέσσερις στην ομάδα 41-50, όπως αυτό αναλύεται στον παρακάτω πίνακα:

Ηλικιακή ομάδα	Αριθμός μονογονέων
30-34	1
35-39	5
40-44	1
45-49	3

Η τέταρτη και η πέμπτη δεκαετία είναι στην σύγχρονη εποχή η χρονική περίοδος που οι γυναίκες αποφασίζουν να γίνουν μητέρες και σε αυτές τις δύο δεκαετίες τα παιδιά τους ενηλικιώνονται. Ήταν λοιπόν σχετικά αναμενόμενο οι μητέρες που ανταποκρίθηκαν να ανήκουν στις παραπάνω ηλικιακές κατηγορίες.

5.1.2. Τόπος διαμονής της μονογονεϊκής οικογένειας

Όπως είδαμε στην σύντομη παρουσίαση των γονέων που συμμετείχαν στην έρευνα, τρεις από τις δέκα μονογονεϊκές οικογένειες που συμμετείχαν στην έρευνα ζουν σε χωριό με πολύ εύκολη και γρήγορη πρόσβαση σε επαρχιακή πόλη-πρωτεύουσα δήμου, τρεις σε ημιαστικές περιοχές και τέσσερις σε μεγάλα αστικά κέντρα. Η ερώτηση κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να διαπιστωθεί αν ο τόπος διαμονής της μονογονεϊκής οικογένειας επηρεάζει την συμμετοχή της στην κοινωνία και στην κοινωνική της αλληλεπίδραση. Επιπλέον, το ότι οι τρεις οικογένειες που ζουν στο χωριό έχουν άμεση πρόσβαση σε πόλη-πρωτεύουσα δήμου, με παροχή υπηρεσιών και πολλές επιλογές κοινωνικών δραστηριοτήτων, μας επιτρέπει να παρατηρούμε μια ομοιογένεια στο δείγμα, καθότι οι επιλογές αυτών των μητέρων ως προς τις εξωσχολικές δραστηριότητες και την κοινωνική αλληλεπίδραση μοιάζουν υπερβολικά πολύ με αυτές των μητέρων που ζουν σε ημιαστικά και αστικά περιβάλλοντα. Αυτό προσδίδει σχετική ομοιογένεια στο δείγμα και μας επιτρέπει να εξάγουμε σχετικά ασφαλή συμπεράσματα από τις απαντήσεις στα σχετικά ερωτήματα.

5.1.3. Αριθμός και ηλικίες παιδιών

Από τις δέκα οικογένειες που εξετάστηκαν, έξι από αυτές αποτελούνται από δύο μέλη (έναν ενήλικα και ένα ανήλικο), τρεις από τρία μέλη (έναν ενήλικα και δύο ανήλικα) ενώ μία έχει τέσσερα μέλη (έναν ενήλικα και τρεις ανηλίκους). Σε σύνολο δεκαπέντε παιδιών συναντάμε τις παρακάτω ηλικιακές ομάδες καθώς και την αντίστοιχη κατάσταση φοίτησης στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση:

Ηλικιακή ομάδα	Φοίτηση στο νηπιαγωγείο	Φοίτηση στις τρεις πρώτες τάξεις του δημοτικού	Φοίτηση στις τρεις τελευταίες τάξεις του δημοτικού	Φοίτηση στο γυμνάσιο	Φοίτηση στο λύκειο
4-5 ετών	2 παιδιά				
6-12 ετών		9 παιδιά	1 παιδί		
13-15 ετών				1 παιδί	
16-18 ετών					2 παιδιά

Σε όσες συνεντεύξεις διεξήχθησαν κατά το διάστημα των καλοκαιρινών διακοπών των σχολείων, λήφθηκε υπόψη η τάξη στην οποία θα έμπαινε το παιδί τον Σεπτέμβριο και όχι αυτή που ολοκλήρωσε.

Παρατηρούμε πως τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειών του δείγματος είναι κυρίως μαθητές δημοτικού και ειδικότερα μαθητές των πρώτων τάξεων του δημοτικού. Αυτό είναι πολύ ενδιαφέρον καθώς τα παιδιά αυτά είναι και αυτά που αφενός χρειάζονται κοινωνική επαφή και εξωσχολική δραστηριότητα πάσης φύσεως, ενώ για να μπορέσουν να αναπτύξουν τις κοινωνικές τους δεξιότητες και να αλληλοεπιδράσουν εκτός σχολικού χώρου, χρειάζονται τους γονείς τους, τόσο για να καλύψουν οικονομικά σχετικές δραστηριότητες, όσο και για να τα μεταφέρουν από και προς τα περιβάλλοντα δραστηριοτήτων και αλληλεπίδρασης, κάτι που απαιτεί δέσμευση χρόνου από τον μονογονέα.

5.1.4. Αιτία μονογονεϊκότητας

Στην έρευνα συμμετείχαν δέκα μητέρες συνολικά δεκαπέντε παιδιών. Οι οκτώ από αυτές είναι μονογονείς μετά από διαζύγιο με τον πατέρα των παιδιών τους και διατηρούν την αποκλειστική επιμέλεια των παιδιών, η μία είναι μονογονέας μετά από διαζύγιο και με τους δύο συζύγους της, έχοντας δύο παιδιά από τον πρώτο γάμο και ένα από τον δεύτερο, των οποίων διατηρεί την αποκλειστική επιμέλεια, ενώ η μία είναι άγαμη μητέρα, με αναγνωρισμένο τέκνο από τον πατέρα, στον οποίο επιβλήθηκε κατόπιν δικαστικής απόφασης η γονική μέριμνα και οι υποχρεώσεις που απορρέουν από αυτήν.

Είναι αξιοσημείωτο το ότι δεν υπήρξε σχετική ανταπόκριση από διαζευγμένο πατέρα ή χήρο γονέα. Η πρώτη περίπτωση ίσως εξηγείται επειδή η ελληνική σχετική νομοθεσία σπάνια παραχωρεί την αποκλειστική επιμέλεια στον πατέρα εφόσον η μητέρα βρίσκεται εν ζωή και όταν αυτό συμβαίνει συνήθως συντρέχουν πολύ σοβαροί λόγοι.

Στην δεύτερη περίπτωση, όσον αφορά δηλαδή τους χήρους γονείς, αυθαίρετα θεωρείται ότι ίσως για ψυχολογικούς λόγους δεν επεδίωξαν την συμμετοχή τους στην έρευνα, μιας και οι περιπτώσεις χηρείας του γονέα είναι λόγω εξωγενών παραγόντων και προκύπτουν ξαφνικά, οπότε επιπρόσθετα έχει να διαχειριστεί συναισθήματα πένθους και προσαρμογής στην νέα απότομη πραγματικότητα ταυτόχρονα.

5.1.5.Επίπεδο σπουδών/μόρφωσης μονογονέα

Το επίπεδο ολοκληρωμένων σπουδών των μητέρων που συμμετείχαν παρουσιάζεται συνοπτικά στον παρακάτω πίνακα:

Απόφοιτοι δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης	3 μητέρες (ενιαίο λύκειο)
Απόφοιτοι ανώτερης τεχνολογικής εκπαίδευσης (ΤΕΙ)	3 μητέρες (ελληνική επικράτεια)
Απόφοιτοι ανώτατης πανεπιστημιακής εκπαίδευσης (ΑΕΙ)	4 μητέρες (3 στην ελληνική επικράτεια, 1 στο εξωτερικό)

Η ερώτηση κρίθηκε απαραίτητη ώστε να εξαχθούν συμπεράσματα σχετικά με το κατά πόσον η εκπαίδευση ή η κατάρτιση του μονογονέα επηρεάζει το βιοτικό του επίπεδο και τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνεται τους κινδύνους κοινωνικού αποκλεισμού που αντιμετωπίζει, καθώς και τους τρόπους με τους οποίους καταφέρνει ή όχι να τους αντιμετωπίσει. Κατά την θεωρητική μελέτη των μονογονεϊκών οικογενειών στο πρώτο μέρος της εργασίας, διαπιστώθηκε πως οι μητέρες που διαθέτουν ανώτερο επίπεδο μόρφωσης και υψηλή κατάρτιση είναι πιο ικανές στο να διεκδικήσουν οικονομική ανεξαρτησία από τους συντρόφους τους και κατά συνέπεια νιώθουν μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση να συνεχίσουν στην νέα δομή της οικογένειάς τους αν προκύψουν οι σχετικές συνθήκες. Το ίδιο συμπέρασμα προκύπτει και από την πλειονότητα των μητέρων που συμμετείχαν στην έρευνα, καθώς άσχετα με το αν είναι ευχαριστημένες με την εργασία τους και τις απολαβές που προκύπτουν από αυτήν, φάνηκε από τα λόγια τους αλλά και το ύφος τους και την χροιά της φωνής τους, ότι δεν διστάζουν να αντιμετωπίσουν τις δυσκολίες που κατά καιρούς συναντούν.

Συνοψίζοντας τα δημογραφικά στοιχεία, βλέπουμε ότι το δείγμα μας αποτελείται από μητέρες μονογονείς που μεγαλώνουν τα παιδιά τους έχοντας την αποκλειστική επιμέλεια, ενώ ο πατέρας τους τα έχει νομίμως αναγνωρίσει και βρίσκεται εν ζωή. Αυτό επηρεάζει την οικονομική

κατάσταση των οικογενειών του δείγματος, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις δίνεται διατροφή όπως αυτή έχει οριστεί δικαστικά ή με ιδιωτικό συμφωνητικό μεταξύ των γονέων, ίσως με μικρές καθυστερήσεις στην καταβολή. Επιπλέον, οι περισσότερες ερωτώμενες ανήκουν στην ηλικιακή ομάδα 30-40 και έχουν παιδιά που φοιτούν κυρίως στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. Αυτό σημαίνει πως τα παιδιά είναι ακόμα εξαρτώμενα από τον γονέα-φροντιστή τους όσον αφορά την κοινωνικοποίηση τους σε μεγάλο βαθμό, αφού σε αυτές τις ηλικίες η μεταφορά από και προς τις διάφορες δραστηριότητες γίνεται από τον γονέα όπως επίσης και η τυχόν οικονομική κάλυψη αυτών.

Παρατηρούμε επίσης ότι οι περισσότερες μητέρες είναι κάτοχοι πτυχίου πανεπιστημίου ή τεχνολογικού ιδρύματος, κάτι που ίσως εξηγεί και την απόφαση τους να αναλάβουν μόνες την φροντίδα της οικογένειάς τους. Επίσης το μεγαλύτερο ποσοστό των μονογονεϊκών οικογενειών του δείγματος ζει και δραστηριοποιείται σε οργανωμένο αστικό ή ημιαστικό περιβάλλον, κατά συνέπεια έχει πρόσβαση σε πολλές μορφές κοινωνικής αλληλεπίδρασης και σε διάφορα μέρη κοινωνικής δραστηριότητας και συναναστροφής. Αξιοσημείωτο είναι ότι και οι μητέρες που δήλωσαν ότι κατοικούν στην επαρχία, βρίσκονται πολύ κοντά σε ημιαστική περιοχή στην οποία μπορούν εύκολα να μετακινηθούν και στην οποία έχουν μεταφέρει είτε αναγκαστικά είτε κατ' επιλογήν τις επαγγελματικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες.

Συνοπτικά δημογραφικά το δείγμα παρουσιάζεται με την απαραίτητη κωδικοποίηση ως εξής:

A/A	Ψευδώνυμο, ηλικία	Αιτία μονογονεϊκότητας	Τόπος κατοικίας	Αριθμός παιδιών	Επίπεδο σπουδών
1.	Εύη, 46	Διαζύγιο	Επαρχία	1, 14 ετών	ΠΕ
2.	Μάνια, 47	Διαζύγιο	Ημιαστική περιοχή	1, 12 ετών	ΤΕ
3.	Μάγδα, 36	Διαζύγιο	Ημιαστική περιοχή	1, 6 ετών	ΠΕ
4.	Δήμητρα, 47	Διαζύγιο	Επαρχία	3, 18, 17 και 7 ετών	ΔΕ
5.	Ελένη, 38	Διαζύγιο	Αστική περιοχή	1, 8 ετών	ΤΕ
6.	Άννα, 36	Διαζύγιο	Αστική περιοχή	2, 8 και 6 ετών	ΔΕ
7.	Νατάσα, 37	Διαζύγιο	Αστική περιοχή	2, 8 και 5 ετών	ΔΕ
8.	Αλίκη, 40	Τέκνο εκτός γάμου	Ημιαστική περιοχή	1, 5 ετών	ΠΕ
9.	Ευτυχία, 34	Διαζύγιο	Αστική περιοχή	2, 7 και 6 ετών	ΠΕ
10.	Τόνια, 37	Διαζύγιο	Ημιαστική περιοχή	1, 8 ετών	ΤΕ

5.2. Επαγγελματική δραστηριότητα των μονογονέων

Σε αυτό το υποκεφάλαιο θα παρουσιάσουμε και θα αναλύσουμε την επαγγελματική δραστηριότητα των μονογονέων που εξετάστηκαν. Πιο συγκεκριμένα, θα δούμε αρχικά ποιοι από αυτούς εργάζονται και σε τι είδους σχέση εργασίας, καθώς και αν το επάγγελμα τους είναι σχετικό με την κατάρτιση που έχουν. Σκοπός σε αυτή την περίπτωση, είναι να ελεγχθεί το κατά πόσον επηρεάζεται η απασχόληση τους από την οικογενειακή τους κατάσταση, μέσα από την δική τους εμπειρία και άποψη. Έπειτα, παρουσιάζονται οι απόψεις τους σχετικά με επαγγελματικές ευκαιρίες που θεωρούν ότι έχασαν λόγω μονογονεϊκότητας και αναλύονται από τις μητέρες οι σχετικές εμπειρίες. Τέλος, οι μονογονείς ρωτήθηκαν για το κατά πόσον πιστεύουν ότι στερούν χρόνο από τα παιδιά τους λόγω επαγγελματικών υποχρεώσεων και αν είναι ενήμερες για τις σχετικές πολιτικές απασχόλησης, όπως αυτές παρουσιάστηκαν στον πρώτο μέρος της εργασίας.

5.2.1. Επαγγελματική δραστηριότητα, εργασιακή σχέση και πεδίο απασχόλησης σε σχέση με την εκπαίδευση/κατάρτιση του μονογονέα.

Από τις δέκα μητέρες που ερωτήθηκαν, οι επτά εργάζονται πλήρως, η μία εργάζεται περιστασιακά και οι δύο δεν εργάζονται καθόλου.

Η Εύη, 46 είναι ελεύθερος επαγγελματίας τα τελευταία τρία χρόνια και διατηρεί κατάσταση με είδη αξεσουάρ ως επί τω πλείστον χειροποίητα. Είναι απόφοιτος πανεπιστημίου του εξωτερικού στον τομέα της βιολογίας, κάτι που ασκούσε με επιτυχία όπως μου είπε, μέχρι και λίγο μετά το διαζύγιο της, σε μεγάλη φαρμακευτική εταιρεία. Αφού ανακοίνωσε το διαζύγιο της στον τότε εργοδότη της, διαπίστωσε ότι αυτός της αύξησε τα ταξίδια με διανυκτέρευση, κάτι που της δημιούργησε πρόβλημα με την ανατροφή του παιδιού της και αποφάσισε να παραιτηθεί. Πλέον και αφού πέρασε «από σαράντα κύματα» όπως είπε, προκειμένου να σταθεί ξανά στα πόδια της επαγγελματικά, δηλώνει πως η δουλειά της έχει τεράστιο ρίσκο σε μια αγορά σχεδόν νεκρή όμως έχει το πείσμα και την θέληση να το παλέψει.

Η Μάνια, 47, εργάζεται με σύμβαση ορισμένου χρόνου, που όμως ανανεώνεται κάθε χρόνο, σε αλυσίδα σουπερ μάρκετ ως ιδιωτικός υπάλληλος. Ως απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος με κατεύθυνση τις γεωπονικές σπουδές, δηλώνει πως πριν χωρίσει εργαζόταν σε ένα μικρό εργοστάσιο της περιοχής όπου ζει, σε τομέα σχετικό με αγροτικά φάρμακα, κάτι που σχετιζόταν

με την κατάρτιση της. Αποχώρησε από την εργασία αυτή γιατί οι συνάδελφοι της την έκαναν να νιώθει άβολα μετά το διαζύγιο της και ο εργοδότης της δεν την υποστήριξε. Έκτοτε πέρασε από το στάδιο της μακροχρόνιας ανεργίας, μέχρι που μεγάλη αλυσίδα σούπερ-μάρκετ άνοιξε υποκατάστημα στην περιοχή και προσελήφθη εκεί. Η ίδια δηλώνει ευχαριστημένη με την εξέλιξη αυτή στα επαγγελματικά της.

Η Μάγδα, 36 είναι δασκάλα σε δημόσιο δημοτικό σχολείο στο χωριό στο οποίο κατοικεί και είναι μόνιμα διορισμένη μέσω των σχετικών εξετάσεων του ΑΣΕΠ, πολύ καιρό πριν αποκτήσει οικογένεια. Είναι η μόνη μητέρα από το δείγμα που εργάζεται σε καθεστώς μονιμότητας και άρα έχει πιο σταθερή εργασιακή σχέση και ασφάλεια.

Η Δήμητρα, 47 κατά την περίοδο της συνέντευξης εργαζόταν στο τμήμα καθαριότητας του οικείου δήμου, με σύμβαση ορισμένου χρόνου μέσω των προγραμμάτων κοινωφελούς εργασίας του ΟΑΕΔ. Η ίδια ανέφερε πως εργαζόταν κατά το παρελθόν ως καθαρίστρια σε σπίτια, κατά κύριο λόγο χωρίς ασφάλιση και ένσημα και πως αυτό παρόλο που την στεναχωρεί και την προβληματίζει ως προς το μέλλον της, εντούτοις πολλές φορές δεν έχει επιλογή να αρνηθεί καθώς δηλώνει με πόνο ψυχής «ακατάρτιστη και άρα ανίκανη για κάτι καλύτερο». Είναι απόφοιτος ενιαίου λυκείου, το οποίο δεν θεωρεί σημαντικό ως κατάρτιση.

Η Ελένη, 38 εργάζεται στο τμήμα λογιστηρίου μεγάλης ιδιωτικής εταιρείας με σύμβαση ορισμένου χρόνου που όμως ανανεώνεται «σχεδόν αυτόματα» όπως είπε τα τελευταία χρόνια. Είναι απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος με κατεύθυνση τα οικονομικά, θεωρεί λοιπόν ότι ο τομέας εργασίας της είναι απόλυτα σχετικός με τις σπουδές της και δηλώνει πλήρη ικανοποίηση για αυτό. Βρίσκεται σε αυτή τη θέση πριν κάνει οικογένεια και δεν θεωρεί ότι η εργοδοσία της επηρεάστηκε από την απόφαση περί διαζυγίου.

Η Άννα, 36 εργάζεται ως γραμματεία σε ιδιωτική εταιρεία με σύμβαση ορισμένου χρόνου που ανανεώνεται, ωστόσο με μειωμένο ωράριο «στα χαρτιά» όπως μου είπε. Σε διευκρινιστική ερώτηση απάντησε πως είναι δηλωμένη να δουλεύει εξάωρο αλλά η ίδια δεν έχει φύγει ποτέ από την εργασία της αν δεν κλείσει οκτάωρο. Αυτό έχει επιπτώσεις στην ασφάλιση και στον μισθό της αλλά η ίδια δεν επιθυμεί να διεκδικήσει κάτι καλύτερο γιατί «αν χάσω την δουλειά μου, θα είναι πολύ δύσκολο να βρω κάτι άλλο με δεδομένο το διαζύγιο και τα δύο μου παιδιά». Είναι απόφοιτος λυκείου και επιθυμεί να καταρτίζεται συνεχώς παρακολουθώντας σεμινάρια σχετικά με το marketing.

Η Νατάσα, 37 είναι απόφοιτος λυκείου και δεν εργάζεται. Η ίδια αποδίδει την επαγγελματική της κατάσταση στην δύσκολη οικογενειακή φάση στην οποία έχει περιέλθει, ενώ ένας από τους λόγους που αποφάσισε να φύγει από τον σύζυγο της, ήταν ο ψυχολογικός πόλεμος. Όπως χαρακτηριστικά λέει «σε κάθε εργασία γινόταν πρόσληψη και την αμέσως επόμενη μέρα ο σύζυγος έβρισκε τον εργοδότη και του εξέθετε ένα σωρό ανύπαρκτα δικά μου προβλήματα, κάνοντας τον να με απολύσει». Δεν έχει το κουράγιο ακόμα να αναζητήσει εργασία μιας και η ίδια μπήκε σε καθεστώς κοινωνικής προστασίας μαζί με τα παιδιά της και απομακρύνθηκε εκατοντάδες χιλιόμετρα από τον τόπο στον οποίο ζούσε, έχοντας να αντιμετωπίσει και την σχετική προσαρμογή της ίδιας και των παιδιών της στις νέες συνθήκες.

Η Αλίκη, 40 είναι η δεύτερη μητέρα του δείγματος που δεν εργάζεται. Είναι απόφοιτος του Ανοικτού Πανεπιστημίου και μιλάει άπταιστα επτά (!) ξένες γλώσσες. Κατά καιρούς έχει εργαστεί στο τμήμα υποδοχής ξενοδοχείων της ευρύτερης περιοχής μέσα στην οποία ζει, κυρίως ως εποχική απασχόληση, όμως από τότε που αποφάσισε να κάνει ένα παιδί εκτός γάμου, η συγκεκριμένη εργασία δεν της ταιριάζει μιας και αφορά βάρδιες και κυλιόμενο ωράριο, που δεν της επιτρέπει να βρίσκεται κοντά στο παιδί της, που είναι από τα πιο μικρά παιδιά του δείγματος (Πάνος, 5 ετών). Είναι αξιοσημείωτη και δεν μπορεί να μην αναφερθεί η παραίτηση της από αναζήτηση εργασίας και η πεποίθηση της πως δεν κατέχει σχετικά προσόντα για να αναζητήσει το οτιδήποτε θα της επέτρεπε ένα «φυσιολογικό» εργασιακό ωράριο.

Η Ευτυχία, 34 είναι απόφοιτος πολιτικών επιστημών όμως δεν κατάφερε να εργαστεί ποτέ πάνω σε αυτόν τον τομέα και πλέον δηλώνει πως δεν την ενδιαφέρει και πως «το πτυχίο είναι στην κορνίζα του στον τοίχο και εκεί θα παραμείνει». Εργάζεται σε ξενοδοχειακή μονάδα στην υποδοχή, με σύμβαση ορισμένου χρόνου που ανανεώνεται, της αρέσει η δουλειά της αλλά δεν της επιτρέπει να χαρεί τις καλοκαιρινές διακοπές με τα παιδιά της, μιας και το καλοκαίρι η φύση της δουλειάς είναι αρκετά απαιτητική.

Τέλος, η Τόνια, 37 απόφοιτος τεχνολογικού ιδρύματος με οικονομική κατεύθυνση, εργάζεται ως ιδιωτικός υπάλληλος στην οικογενειακή επιχείρηση. Η ίδια δηλώνει πως θεωρεί πως δε θα έβρισκε καμία άλλη δουλειά και είναι απολύτως ευχαριστημένη με την εργασία της, γιατί εργάζεται με την οικογένεια της.

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι πέντε από τις δέκα μητέρες εργάζονται σε τομέα εκτός του αντικειμένου κατάρτισης τους, παρόλο που εργάστηκαν και στο σχετικό πεδίο ένα διάστημα. Οι

περισσότερες μητέρες που εργάζονται δείχνουν ευχαριστημένες από τη θέση τους όσον αφορά την επιλογή τους αυτή, αναφερόμενες πάντα στις συνθήκες που επικρατούν τώρα στην ζωή τους.

Όσον αφορά τις κυρίες που δεν εργάζονται θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι ιδιαίτερες συνθήκες που βιώνουν, καθώς για αυτές η μονογονεϊκότητα είναι λίγο πιο πολύπλοκη στην παρούσα φάση όπως προκύπτει και από τις απαντήσεις τους στις ερωτήσεις που ακολούθησαν.

Συμπερασματικά λοιπόν, οι μητέρες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών που ερωτήθηκαν εργάζονται κυρίως σε συνθήκες συμβάσεων ορισμένου χρόνου, σε πεδία που είτε είναι σχετικά με την κατάρτιση και την μόρφωση τους, είτε σε άσχετα πεδία με αυτό που ωστόσο τις ευχαριστούν για άλλους λόγους. Ταυτόχρονα, οι μητέρες απόφοιτοι ανώτερης ή ανώτατης εκπαίδευσης, έχουν εργαστεί πάνω στο αντικείμενο σπουδών τους, στην πλειονότητα τους όμως πριν μουν στην οικογενειακή κατάσταση της μονογονεϊκότητας.

5.2.2. Χρηματικές απολαβές και επαγγελματική εξέλιξη, γνώση κοινωνικών πολιτικών.

Σε αυτήν την ενότητα εξετάζονται οι απαντήσεις των μονογονέων σχετικά με την ικανοποίηση τους ή μη από τις μισθολογικές τους απολαβές καθώς και την επαγγελματική τους εξέλιξη. Τα συγκεκριμένα ερωτήματα τέθηκαν μόνο στις μητέρες που εργάζονται για προφανείς λόγους. Στην ίδια ενότητα εξετάζεται και το κατά πόσον οι μητέρες αρχηγοί μονογονεϊκών οικογενειών είναι ενήμερες σχετικά με τις κοινωνικές πολιτικές απασχόλησης που τις αφορούν και αν έχουν κάνει χρήση των σχετικών εργασιακών δικαιωμάτων. Η ερώτηση αυτή απευθύνθηκε σε όλες τις μητέρες του δείγματος, λαμβάνοντας υπόψιν ότι ακόμα κι αυτές που δεν εργάζονται, έχουν εργαστεί κατά το παρελθόν.

Οι οκτώ μητέρες λοιπόν που εργάζονται δηλώνουν ότι οι απολαβές τους από την εργασία τους, καλύπτουν οριακά τις ανάγκες της οικογένειάς τους και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις αντιμετωπίζουν οικονομικά προβλήματα στο τέλος του μήνα.

Παρατηρούμε πως πέραν της Μάγδας που είναι δημόσιος υπάλληλος και άρα εργάζεται σε σταθερό εργασιακό περιβάλλον, οι υπόλοιπες εργαζόμενες μητέρες του δείγματος δηλώνουν πως αντιμετωπίζουν σημαντικές οικονομικές δυσκολίες, οι οποίες ωστόσο προσπαθούν να μην επηρεάσουν ή να επηρεάσουν όσο το δυνατόν λιγότερο τα παιδιά τους. Οι περισσότερες

μισθώνουν κατοικία ή ζουν μαζί ή πολύ κοντά με την πατρική τους οικογένεια και παράλληλα προσπαθούν να εξυπηρετούν δάνεια και οφειλές προς το δημόσιο με διακανονισμούς.

Επίσης πρέπει να επισημανθεί ότι στις περισσότερες περιπτώσεις υπάρχει απουσία οικονομικής στήριξης από τον πατέρα για ποικίλους λόγους, παρόλο που σε σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις έχει επιδικαστεί ή συμφωνηθεί διατροφή για τα παιδιά. Χαρακτηριστικά η Εύη, 46 δήλωσε πως «έχει βαρεθεί να παρακαλεί» τον πατέρα του παιδιού να ανταποκριθεί στις οικονομικές του υποχρεώσεις.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι σε όλες τις μονογονεϊκές οικογένειες του δείγματος μας, υπάρχει και η σταθερότητα τουλάχιστον ενός επιδόματος και αυτό είναι το επίδομα τέκνου. Κάποιες από αυτές λαμβάνουν το επίδομα Κοινωνικής Αλληλεγγύης ή και το Επίδομα Στέγασης, ενώ αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση της Δήμητρας, 47 που έχει ζητήσει να μπει στους δικαιούχους του Κοινωνικού Παντοπωλείου της περιοχής της, καθώς εργάζεται περιστασιακά και δεν έχει σταθερό εισόδημα, κάτι που όμως δεν έγινε δεκτό.

Όσον αφορά τις κοινωνικές πολιτικές απασχόλησης που στοχεύουν στην στήριξη του γονέα γενικά και πιο ειδικά στην στήριξη της μονογονεϊκής οικογένειας, όλες οι μητέρες που ρωτήθηκαν εξέφρασαν πλήρη άγνοια. «Υπάρχουν τέτοιες πολιτικές; Δεν το ήξερα» είναι μια φράση που καταγράφηκε συχνά κατά την διάρκεια αυτών των συνεντεύξεων.

Διατυπώνοντας περισσότερο στοχευμένες ερωτήσεις, διαπιστώθηκε πως οι μητέρες του δείγματος επωφελούνται κάποιων κοινωνικών πολιτικών που απευθύνονται γενικότερα στις οικογένειες με ανήλικα τέκνα, όπως το επίδομα τέκνου, ενώ στις περιπτώσεις όπου παίρνουν επίδομα κοινωνικής αλληλεγγύης και επίδομα στέγασης, δεν γνώριζαν ότι στα κριτήρια μοριοδότησης τους περιλαμβάνεται και ο τύπος της οικογένειας τους, μοριοδοτώντας κυρίως το εγκεκριμένο ποσό του επιδόματος.

Σχετικά με τις άδειες που δικαιούνται οι μονογονεϊκοί εργαζόμενοι είτε στον ιδιωτικό είτε στον δημόσιο τομέα, οι μητέρες δηλώνουν άγνοια και τονίζουν πως αρκετές φορές έχουν πάρει άδεια επειδή τα παιδιά τους ασθενούσαν ή για άλλες περιπτώσεις που τα αφορούν (όπως για παράδειγμα προβλήματα στο σχολικό περιβάλλον), η οποία τους κρατήθηκε από την τυπική άδεια που δικαιούνται. Για παράδειγμα μας λέει η Ελένη, 38 «ο γιος μου τον περασμένο Νοέμβριο χτύπησε στο μάθημα της γυμναστικής και με κάλεσε ο διευθυντής του σχολείου να μεταβώ στον χώρο αμέσως

καθώς είχε κληθεί και ασθενοφόρο. Ο εργοδότης μου επέτρεψε να φύγω από την δουλειά και μάλιστα με ένα στυλ τύπου δεν το συζητάμε καν. Το παιδί έκανε ράμματα και χρειάστηκε να νοσηλευτεί γιατί είχε πάθει κάτι σαν διάσειση, οπότε τηλεφωνικά ζήτησα επιπλέον άδεια για να μείνω κοντά του. Εκεί μου άρχισε τα δεν ξέρω, και είναι δύσκολη περίοδος για την εταιρεία κτλ. Με τα πολλά μου επέτρεψε (!) να μείνω δίπλα στο παιδί μου αλλά να περάσω τις μέρες που θα λείπω ως κανονική άδεια. Το καλοκαίρι που ακολούθησε δεν μπόρεσα πέρα από τα σαββατοκύριακα να είμαι με το παιδί, εννοείται δεν πήγαμε πουθενά και επιβαρύνθηκε με την φύλαξη του η μητέρα μου».

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι μητέρες που ερωτήθηκαν αγνοούσαν παντελώς και την δυνατότητα δωρεάν εγγραφής των παιδιών τους στα Κέντρα Δημιουργικής Απασχόλησης των δήμων τους μέσω voucher. Ειδικότερα η Άννα, 36 και η Ευτυχία, 34 δήλωσαν με ενθουσιασμό ότι θα ψάξουν την σχετική νομοθεσία, καθώς η εγγραφή σε ένα τέτοιο κέντρο θα είχε πολλαπλά οφέλη για τα παιδιά τους και θα τους «έλυne τα χέρια» ως προς το απαιτητικό ωράριο της εργασίας τους.

Ανακεφαλαιώνοντας την ενότητα σχετικά με την επαγγελματική δραστηριότητα του μονογονέα, τις οικονομικές του απολαβές και την γνώση και επωφέλεια από τις σχετικές κοινωνικές πολιτικές, παρατηρούμε πως οι μονογονείς που ερωτήθηκαν στην πλειοψηφία τους εργάζονται μεν, σπάνια δε στο αντικείμενο στο οποίο έχουν γνώση και κατάρτιση. Καμία από τις εργαζόμενες μητέρες δεν σκέφτεται να «κυνηγήσει» καλύτερη θέση και απολαβές, αρκετές από αυτές εκφράζουν και μια ικανοποίηση από την τωρινή τους επαγγελματική κατάσταση σε σχέση με το παρελθόν, ενώ στην περίπτωση της Άννας, 36 διαφαίνεται ίσως και κάποιος φόβος για την απώλεια της εργασίας. «*Τόσα γίνονται και τόσα ακούμε κάθε μέρα, φοβάμαι πολύ για την θέση μου και την παραμονή μου στην εταιρεία. Δεν έχω ιδιαίτερα προσόντα για να με κρατήσουν, θα με αντικαταστήσουν πολύ εύκολα ενώ εγώ θα ταλαιπωρηθώ πολύ να βρω άλλη δουλειά που να βολεύει και ως προς τους χρόνους των παιδιών. Ξέρω ότι έχω αδικηθεί, βασικά στην ασφάλιση και στο ωράριο, αλλά δεν θέλω να το κάνω θέμα».*

Οι περισσότεροι πατεράδες των οικογενειών που εξετάστηκαν είναι απόντες οικονομικά, ωστόσο είναι σημαντική η παρατήρηση ότι οι μητέρες δεν διεκδικούν τις διατροφές που έχουν επιβληθεί ή συμφωνηθεί και επιλέγουν να παλέψουν μόνες τους για την ανατροφή των παιδιών τους. Αυτό επιβαρύνει ιδιαίτερα τα μονογονεϊκά νοικοκυριά, καθώς το τέλος του κάθε μήνα τις βρίσκει

οικονομικά εξουθενωμένες, ενώ βασίζονται αρκετά στο επίδομα τέκνου, κοινωνικής αλληλεγγύης και στέγασης.

Όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο του πρώτου μέρους της εργασίας, οι κοινωνικές πολιτικές που αφορούν την απασχόληση του μονογονέα αλλά και αυτές που αφορούν την εναρμόνιση της επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής είναι περιορισμένες σε αριθμό και απευθύνονται κυρίως σε κάθε οικογένεια, δεν εξειδικεύονται δηλαδή πέραν ελαχίστων εξαιρέσεων στην μονογονεϊκή οικογένεια. Οι πολιτικές αυτές δεν έχουν ωστόσο επικοινωνηθεί στις μητέρες που αποτελούν το δείγμα μας, καθώς οι περισσότερες δηλώνουν πλήρη άγνοια σχετικά, ενώ η έκπληξη με την οποία αντιμετώπισαν την σχετική πληροφορία όταν τους δόθηκε κατά τη διάρκεια της συνέντευξης, δείχνει πως υπάρχει μια δυσπιστία θα λέγαμε σχετικά με τις κοινωνικές πολιτικές προστασίας της οικογένειας.

5.3.Εξωσχολική δραστηριότητα των παιδιών

Όσον αφορά την έρευνα μας, σε σύνολο δεκαπέντε παιδιών ηλικίας πέντε έως δεκαοκτώ ετών, σε εξωσχολικές δραστηριότητες συμμετέχουν τα δέκα από αυτά και το είδος αυτών παρουσιάζεται συνοπτικά στον παρακάτω πίνακα:

Άθληση	Ξένες Γλώσσες	Τέχνες
ποδηλασία	Αγγλικά	Μουσική
καράτε	Γαλλικά	
χορός		
Volley		
κολύμβηση		
ξιφασκία		

Είναι σημαντικό να αναφέρουμε πως τρία από τα δέκα παιδιά κάνουν τρεις δραστηριότητες, δύο παιδιά κάνουν δύο δραστηριότητες και τα υπόλοιπα κάνουν μία, όλα σε εβδομαδιαία βάση. Από τις συνεντεύξεις προκύπτει πως εκτός εξωσχολικών δραστηριοτήτων είναι τα παιδιά που φοιτούν

στο νηπιαγωγείο και τα παιδιά που φοιτούν στο λύκειο. Οι γονείς δήλωσαν πως είτε δεν τις χρειάζονται ακόμα (τα νήπια), είτε δεν έχουν χρόνο τα παιδιά για εξωσχολική δραστηριότητα. Η Δήμητρα 47, μητέρα των μαθητριών λυκείου του δείγματος, δήλωσε σε πολύ έντονο ύφος πως «*οι εξωσχολικές δραστηριότητες στερούν χρόνο από το διάβασμα των παιδιών. Είναι που είναι απαιτητικά τα μαθήματα και θέλουν χρόνο στο διάβασμα, αν είναι όλη μέρα έξω δεν θα καταφέρουν τίποτα. Πάντως αν θες τη γνώμη μου, θα έπρεπε να προσφέρονται δωρεάν σε ευάλωτες ομάδες. Είναι δυνατόν να μπορώ να κάνουν εξωσχολική δραστηριότητα τρία παιδιά; Πώς θα τις πληρώνω;*».

Τα περισσότερα παιδιά παρακολουθούν αγγλικά, συχνά με προτροπή του γονέα ο οποίος αναζητά λύσεις οικονομικές και εύκολα προσβάσιμες, ενώ στις περιπτώσεις των αθλημάτων και των υπολοίπων δραστηριοτήτων, λαμβάνεται υπόψιν η συνδρομή του ευρύτερου υποστηρικτικού περιβάλλοντος, η παροχή της δωρεάν υπηρεσίας και η δυνατότητα καταβολής συμβολικού κόστους. Οι μητέρες, πέραν της Μάγδας 37, δηλώνουν οικονομική δυσπραγία για την συμμετοχή των παιδιών σε δραστηριότητες, αναγνωρίζουν όμως την σημασία τους στην πλειοψηφία τους και αναζητούν εναλλακτικούς τρόπους συμμετοχής σε αυτές. Η Νατάσα 37, βρίσκεται σε καθεστώς κοινωνικής προστασίας και δεν έχει σχεδόν καθόλου εισόδημα πέρα από τα επιδόματα τα οποία λαμβάνει. «*Είμαι ευγνώμων στα κορίτσια (σ.σ. τους κοινωνικούς λειτουργούς της δομής στην οποία έχει καταφύγει) για την βοήθεια τους ώστε ο Ορέστης να διδαχθεί τα αγγλικά ως ξένη γλώσσα, καθώς εγώ αδυνατώ να τα πληρώσω. Εύχομαι να μπορέσω κάποια στιγμή να εντάξω και τα δύο παιδιά σε μια δραστηριότητα, ώστε να τα βοηθήσω να εγκλιματιστούν στο νέο περιβάλλον*». Η Ευτυχία 34, έχει αναθέσει την εξωσχολική δραστηριότητα των κοριτσιών της στους γονείς του πρώην συζύγου της, προκειμένου να έρχονται σε επαφή με τα εγγόνια τους και δηλώνει πολύ τυχερή για αυτό γιατί «*ακόμα κι αν μπορούσα να ανταπεξέλθω οικονομικά στις δραστηριότητες τους, δεν θα κατάφερα να είμαι συνεπής στα χρονικά περιθώρια καθώς το ξενοδοχείο στο οποίο εργάζομαι βρίσκεται σχετικά μακριά από αυτές τις δραστηριότητες και το ωράριο μου είναι κυλιόμενο*».

Όσον αφορά τον χρόνο που απαιτείται για την μεταφορά του παιδιού του εργαζόμενου μονογονέα από και προς την δραστηριότητα, βλέπουμε ότι εμπλέκει το ευρύτερο υποστηρικτικό περιβάλλον αλλά και τα ίδια τα παιδιά όπου αυτό είναι εφικτό, όταν ο ίδιος ο γονέας αδυνατεί. Βλέπουμε και εδώ λοιπόν, την προσπάθεια του μόνου γονέα να ανταπεξέλθει σε αυτήν την υποχρέωση και την σαφή του προτίμηση να αναζητήσει εναλλακτικές, ακόμα κι αν νιώθει πιεσμένος σχετικά. Χαρακτηριστικά η Μάνια, 47 η οποία εργάζεται σε σπαστό κυλιόμενο ωράριο και πολλές φορές

δεν είναι διαθέσιμη να μεταφέρει την κόρη της από και προς τις δραστηριότητες της, βασίζεται αρκετά συχνά σε μαμάδες συμμαθητριών της, κάτι που «βαθιά μέσα μου με ενοχλεί πολύ. Ξέρω πως και εγώ θα το έκανα αν χρειαζόταν για άλλο παιδί αλλά πραγματικά βασίζομαι τόσο πολύ στην βοήθεια τους χωρίς να μπορώ να το ανταποδώσω που σκέφτομαι πως σίγουρα θα έχω κακοχαρακτηριστεί σαν μαμά ή θα φέρονται στην Δώρα απότομα. Δυστυχώς η άλλη επιλογή είναι η Δώρα να μείνει σπίτι και να μην κάνει τίποτα, κάτι που δεν θέλω ούτε εγώ ούτε αυτή. Οπότε απλώς ρίχνω τον εγωισμό μου κάθε φορά».

Συνοψίζοντας λοιπόν, βλέπουμε πως τα παιδιά που είναι μαθητές δημοτικού παρακολουθούν τουλάχιστον μία δραστηριότητα εκτός σχολείου, με τους γονείς τους να αναζητούν οικονομικές επιλογές και εναλλακτικές ως προς τους τρόπους πρόσβασης στις δραστηριότητες αυτές, καθώς και βοήθεια από το στενό οικογενειακό ή φιλικό περιβάλλον. Είναι σημαντικό να ειπωθεί πως καμία μητέρα δεν βασίζεται στον πατέρα του παιδιού για την οικονομική κάλυψη κάποιας δραστηριότητας, ούτε στην μεταφορά των παιδιών από και προς αυτές.

5.4. Κοινωνική ζωή της μονογονεϊκής οικογένειας

Η κοινωνική ζωή και αλληλεπίδραση είναι ένα πολύ σημαντικό κομμάτι για την εξέλιξη του ατόμου και τη διατήρηση των ισορροπιών στην ζωή του. Η μονογονεϊκή οικογένεια όπως είδαμε ανήκει στις ομάδες εκείνες που είναι πολύ πιθανόν να συσσωρεύσουν κοινωνικά μειονεκτήματα και να βιώσουν κοινωνικό αποκλεισμό, μέσα από την αδυναμία πρόσβασης και συμμετοχής σε δραστηριότητες κοινωνικής ζωής και αλληλεπίδρασης μέσα στις τοπικές κοινωνίες όπου ζουν και εξελίσσονται.

Σε αυτήν την υποενότητα θα εξετάσουμε το είδος των κοινωνικών δραστηριοτήτων που επιλέγουν οι μονογονεϊκές οικογένειες του δείγματος που εξετάστηκε, το κριτήριο της επιλογής τους αυτής, καθώς και την συχνότητα και τον χρόνο που μοιράζονται με τα παιδιά τους κάνοντας αυτή τη δραστηριότητα. Αμέσως μετά, θα εξετάσουμε την διάθεση των γονέων για κοινωνική δραστηριότητα και το αν τελικά έχουν νιώσει να αποκλείονται από κοινωνικές δραστηριότητες τόσο οι ίδιοι όσο και τα παιδιά τους και γιατί πιστεύουν ότι μπορεί να συμβαίνει αυτό.

5.4.1. Κοινωνική ζωή γονέων μαζί με τα παιδιά τους

Οι μονογονείς ρωτήθηκαν αρχικά για το αν αφιερώνουν χρόνο για ελεύθερη κοινωνική δραστηριότητα με τα παιδιά τους. Το σύνολο αυτών απάντησαν θετικά και τόνισαν ότι αναζητούν πάντα τέτοιες στιγμές με τα παιδιά τους, για να ξεφύγουν από την ρουτίνα της καθημερινότητας και να αποφορτιστούν. Οι δραστηριότητες που επιλέγουν ποικίλουν ανάλογα την εποχή που λαμβάνουν χώρα, όπως και τα κριτήρια επιλογής της κάθε δραστηριότητας, με το οικονομικό κομμάτι να επηρεάζει πάντα λίγο ή πολύ την όποια επιλογή.

Οι μονογονείς που συμμετείχαν στην έρευνα μας, αφιερώνουν αρκετό χρόνο στο να κάνουν δραστηριότητες με τα παιδιά τους εκτός οικίας. Εκτός από την Δήμητρα, 47 που εκφράζει μάλλον μια άρνηση λέγοντας *«Τα μεγάλα μου κορίτσια θέλουν να φλερτάρουν και να κουτσομπολεύουν με τις φίλες τους, εμένα θα πάρουν κοντά; Η μικρή προτιμά να κάθεται σπίτι και να παίζει, άντε να πάμε καμιά θάλασσα αλλά κι αυτό όχι πολύ συχνά»*. Προσπαθώντας να ανιχνεύσω έστω μια μικρή κοινωνική συμμετοχή της συγκεκριμένης οικογένειας, η μητέρα παραδέχτηκε πως *«νιώθω πάντα πολύ κουρασμένη, ακόμα και τις μέρες που δεν έχω κάνει τίποτα. Τα παιδιά δε με πίεσαν ποτέ να κάνουμε κάτι μαζί και εγώ δεν τα πίεσα επίσης, δε νιώθω να διαμαρτύρονται ή να τα ενοχλεί αυτό»*.

Οι υπόλοιπες μητέρες λοιπόν, παρόλο που αρκετές δυσκολεύονται λόγω κούρασης ή λόγω οικονομικής κατάστασης, συμμετέχουν σε αρκετών ειδών κοινωνικές δραστηριότητες με μικρό ή και καθόλου κόστος όπου αυτό είναι εφικτό. Ενδεικτικά αναφέρθηκε ο κινηματογράφος, η παιδική χαρά και τα θεματικά πάρκα, τα εστιατόρια και οι καφετέριες, οι διαφόρων ειδών παιδικές παραστάσεις, οι βόλτες και τα μπάνια στην θάλασσα. Όλες οι μητέρες μίλησαν με προβληματισμό για το οικονομικό κόστος των δραστηριοτήτων αυτών, χωρίς όμως να τις στερούν από την οικογένεια τους. Χαρακτηριστικά η Αλίκη 40, λέει *«Ο Πάνος λατρεύει το νερό, μπορεί να μείνει μέσα στη θάλασσα όλη μέρα. Έχουμε παραλία κοντά στο σπίτι, μη οργανωμένη αλλά αρκετά καθαρή και πηγαίνουμε σχεδόν κάθε μέρα. Έχει γνωριστεί με αρκετά παιδάκια και παίζει μαζί τους και εγώ κάνω παρέα με τις μαμάδες τους κι αυτό με κάνει να νιώθω καλά. Δεν μπορεί να ανταπεξέλθω σε δραστηριότητες που έχουν οικονομικό κόστος γιατί είμαι άνεργη και είμαι χαρούμενη που ο Πάνος ακόμα τουλάχιστον, δεν έχει ζητήσει κάτι πιο απαιτητικό οικονομικά»*. Η Τόνια, 37 πιστεύει πως είναι πολύ τυχερή γιατί πολύ κοντά στο σπίτι της υπάρχει παιδική χαρά ενώ τα περισσότερα απογεύματα συνοδεύει την κόρη της στον προαύλιο χώρο του σχολείου όπου μαζεύονται και παίζουν τα παιδιά της γειτονιάς. *«Δεν μπορώ να αφιερώσω χρόνο σε τυπικές εξόδους με το παιδί*

γιατί δυσκολεύομαι οικονομικά. Δεν ξέρω αν θα το ήθελε, δεν μου το είπε ποτέ. Καλύτερα γιατί δεν μπορώ να ανταπεξέλθω, εξάλλου κι έτσι μια χαρά περνάμε».

Η σωματική και η ψυχολογική καταπόνηση αποτελεί όπως φαίνεται επίσης ένα πολύ σημαντικό ζήτημα όσον αφορά την κοινωνική ζωή της μονογονεϊκής οικογένειας. Η Ευτυχία 34, στην υποβολή της συγκεκριμένης ερώτησης δάκρυσε. *«Παλεύω πολύ να μπορώ να ανταποκριθώ σε κοινωνικές επαφές των παιδιών παρόλο που κατανοώ πλήρως την ανάγκη τους για κοινωνικές συναναστροφές. Ξέρεις πόσες φορές έχω σχολάσει μετά από δωδεκάωρο και τις έχω πάρει να πάμε για μπάνιο; Ξέρεις ότι επιλέγω να μην καθίσω σε ζαπλώστρα γιατί νιώθω ότι θα με πάρει ο ύπνος και θα μείνουν χωρίς επίβλεψη; Ζητάνε βόλτα, παγωτό, πανηγύρια, δραστηριότητες που απαιτούν εγρήγορση από μένα. Πού να βρω το κουράγιο;». Προσπαθώ πολύ, γιατί εγώ τα είχα όλα αυτά που ζητάνε και έχω μάθει να τα δίνω. Αλλά είναι στιγμές που δεν αντέχω, που εύχομαι να είναι άσχημος ο καιρός για να μην χρειαστεί να πάμε βόλτα».*

Παρατηρούμε λοιπόν ότι οι μονογονεϊκές που ρωτήθηκαν, στην πλειοψηφία τους προσπαθούν να αφιερώσουν χρόνο σε δραστηριότητες με τα παιδιά τους, ανταποκρινόμενοι στις επιθυμίες τους σε γενικές γραμμές και προσαρμόζοντας τις οικονομικά όπου αδυνατούν να ανταπεξέλθουν. Αν εξαιρέσουμε την Δήμητρα, 47, οι υπόλοιπες μητέρες αφιερώνουν χρόνο για κοινωνικές δραστηριότητες με τα παιδιά τους και μάλιστα τις περισσότερες φορές είναι οι ίδιες που το επιδιώκουν.

5.4.2. Διάθεση συμμετοχής μονογονεϊκής σε κοινωνικές δραστηριότητες.

Σε αυτή την ενότητα εξετάζεται η διάθεση του γονέα να συμμετέχει σε δράσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης καθώς και το κατά πόσον νιώθει να αποκλείεται από τέτοιου είδους δράσεις, τόσο ο ίδιος όσο και η οικογένεια του.

Η πρώτη σχετική ερώτηση που τέθηκε στις μητέρες του δείγματος αφορούσε την προσωπική τους διάθεση για συμμετοχή σε κοινωνικές δραστηριότητες, ενώ η αμέσως επόμενη αφορούσε την αίσθηση σχετικά με το αν βιώνει ο ίδιος ή η οικογένεια του κοινωνικό αποκλεισμό.

Οι περισσότερες μητέρες δήλωσαν αρχικά πολύ κουρασμένες ώστε να αναζητήσουν την συμμετοχή τους σε δράσεις κοινωνικής αλληλεπίδρασης, ωστόσο σε επιπλέον διευκρινιστικές ερωτήσεις δήλωσαν πως για ψυχολογικούς λόγους η κοινωνική τους ζωή δεν είναι ίδια όπως ήταν πριν αλλάξει η οικογενειακή τους κατάσταση. Η Μάγδα 36, είπε *«για ένα πολύ μεγάλο διάστημα*

δεν επιθυμούσα να συμμετέχω σε κοινωνικές δραστηριότητες. Ένιωθα να με λυπούνται που δεν είχα σύζυγο, που δεν συνοδεύομαι. Τώρα είμαι καλύτερα, θέλω να κάνω παρέα με οποιοδήποτε ενήλικο άτομο έχω κάτι να πω, συνήθως συνάδελφοι ή μαμάδες από το σχολείο. Η παρέα ενηλίκων, χωρίς τα παιδιά, είναι πολύ σημαντική, προσπαθώ να το θυμίζω στον εαυτό μου κάθε φορά που δεν έχω διάθεση».

Σε άσχημη ψυχική διάθεση ως προς το κομμάτι των κοινωνικών τους συναναστροφών είναι οι περισσότερες μητέρες που ρωτήθηκαν. Η Αλίκη 40, απάντησε πολύ φορτισμένα την σχετική ερώτηση. *«Δεν έχω καμία διάθεση για κοινωνικές επαφές. Το γεγονός ότι δεν εργαζομαι καθώς και οι συντηρητικές απόψεις των γονιών μου σχετικά με τον μητρικό ρόλο, με κάνουν να νιώθω πως δεν μου αξίζει καμία στιγμή ευτυχίας έτσι όπως τα 'κανα. Τουλάχιστον να είναι ο Πάνος καλά και χαρούμενος, αυτό με νοιάζει».* Η συγκεκριμένη ερώτηση έφερε ιδιαίτερη φόρτιση και η συνέντευξη σε αυτό το σημείο διακόπηκε, η ίδια μου ζήτησε να φύγω όπως και έκανα.

Η Τόνια 37, υποστηρίζεται ψυχολογικά από επαγγελματία προκειμένου να βρει πάλι την χαμένη της διάθεση για συναναστροφές. Εντοπίζει το πρόβλημα στην δική της οπτική για την ζωή, όπως χαρακτηριστικά είπε *«δεν θεωρώ ότι η κοινωνία με αντιμετωπίζει διαφορετικά, ή ότι το παιδί αντιμετωπίζεται αλλιώς. Εγώ δεν νιώθω καλά με την κατάσταση, εγώ αναρωτιέμαι για τις ευθύνες μου και έχω ενοχές. Για αυτό και ζήτησα επαγγελματική βοήθεια. Γιατί καταλαβαίνω πως όλο αυτό δεν πρέπει να είναι έτσι».*

Οι μονογονείς που απάντησαν στα ερωτήματα μας νιώθουν να βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό κυρίως όσον αφορά τις ίδιες και λιγότερο ή καθόλου όσον αφορά τα παιδιά. Οι περισσότερες αντιλαμβάνονται τον όρο ως την αιτία για την οποία δεν έχουν πρόσβαση σε κοινωνικές συναναστροφές λόγω οικογενειακής κατάστασης. Αρκετές από αυτές ένιωσαν να αποκλείονται ως γονείς από τους συλλόγους γονέων των σχολείων των παιδιών τους, όπως αναφέρει η Εύη 46, *«μια φορά ένιωσα να με απομακρύνουν λόγω οικογενειακής κατάστασης, στον σύλλογο γονέων και κηδεμόνων του δημοτικού σχολείου που πήγαινε ο μικρός. Στεναχωρήθηκα πολύ και στο τέλος αποχώρησα από τον σύλλογο και για ένα διάστημα παρακολουθούσα διακριτικά τον γιο μου και τις παρέες του, ώσπου να διαπιστώσω πως το παιδί δεν αντιμετωπίζεται διαφορετικά από τους συνομηλίκους του».* Η Δήμητρα 47, βιώνει έντονα κοινωνικό αποκλεισμό, και λόγω έλλειψης σταθερής και καλά αμειβόμενης εργασίας, αλλά και γιατί προέρχεται από δύο διαζύγια και όχι ένα, κάτι που την κάνει να νιώθει αποτυχημένη σε κάθε τομέα όπως είπε αρκετές φορές. *«Με δύο*

διαζύγια στην πλάτη δύσκολα θα σε πλησιάσουν και αν το κάνουν είναι για λόγους κουτσομπολιού ή λύπησης. Κανένας δεν ενδιαφέρεται να γνωρίσει εμένα σαν πρόσωπο, όλοι με βλέπουν σαν την κακομοίρα που χάρισε δύο φορές και μεγαλώνει τρία παιδιά». Σε ερώτηση μου αν έχουν υπάρξει συγκεκριμένα περιστατικά από τον περίγυρο που την κάνουν να νιώθει έτσι, δεν θέλησε να απαντήσει. Η Ελένη 38, έχει βιώσει κοινωνικό αποκλεισμό ως προς τις κοινωνικές της επαφές και τον περίγυρο που είχε πριν το διαζύγιο. «Πολλοί άνθρωποι σταμάτησαν να μου μιλούν και να με καλούν σε δραστηριότητες λόγω του διαζυγίου, ίσως γιατί πίστευαν πως δεν θα ήμουν καλή παρέα. Πολλές φορές φίλες μου παντρεμένες δεν με κάλεσαν σε συναθροίσεις με γελοίες δικαιολογίες (γέλια). Στην αρχή με πείραζε, τώρα όχι».

Βλέπουμε ότι η κοινωνική δραστηριότητα αποκλειστικά του μονογονέα, αποτελεί ζήτημα για τους γονείς που ρωτήθηκαν. Όλες οι μητέρες, ακόμα κι αν στην παρούσα φάση δηλώνουν ότι δεν βιώνουν κοινωνικό αποκλεισμό ή ότι έχουν καταφέρει να ζουν με αυτό, έχουν νιώσει να αποκλείονται από το κοινωνικό περιβάλλον και από διαφόρων ειδών κοινωνικές συναθροίσεις, αποδίδοντας αυτή την κατάσταση στην αλλαγή της οικογενειακής τους κατάστασης. Αυτό ενισχύει θα λέγαμε τα ευρήματα του θεωρητικού μέρους της εργασίας αυτής, που αφορούν την ευαλωτότητα της ομάδας των μονογονέων και την απομόνωση των μονογονέων από τον κοινωνικό τους περίγυρο.

Βλέπουμε λοιπόν, πως στο δείγμα μας συναντήσαμε μητέρες πλήρως συνειδητοποιημένες για την οικογενειακή τους κατάσταση και τον ρόλο τους μέσα σε αυτήν και μητέρες που βιώνουν πολύ συναισθηματικά και φορτισμένα την μονογονεϊκή τους κατάσταση. Ιδιαίτερα οι μητέρες που δεν εργάζονται και νιώθουν αποκλεισμένες από τον τομέα της απασχόλησης, καθώς και οι μητέρες που προέρχονται από συντηρητικά οικογενειακά περιβάλλοντα, αντιμετωπίζουν ζητήματα αυτοπεποίθησης και έχουν την τάση να μην βλέπουν θετικές πλευρές στις καταστάσεις που βιώνουν. Ωστόσο, θα πρέπει να πούμε πως δεν προκύπτει πως βιώνουν αποκλεισμό από την κοινωνία όσον αφορά τις κοινωνικές τους επαφές, μάλλον περισσότερο η απομόνωση τους είναι προσωπική επιλογή. Όπως είδαμε στο θεωρητικό μέρος της εργασίας όμως, η τάση του ατόμου να μην επιθυμεί την κοινωνική αλληλεπίδραση, είναι ένα στάδιο που οδηγεί σε κοινωνικό αποκλεισμό το άτομο αυτό.

Είναι χαρακτηριστικό πως καμία μητέρα του δείγματος δεν νιώθει ότι τα παιδιά της βιώνουν αποκλεισμό ως προς την κοινωνική τους αλληλεπίδραση. Οι ίδιες κάνουν τα πάντα για να

κοινωνικοποιούνται τα παιδιά τους, με αρκετή οικονομική πίεση αλλά και πίεση χρόνου, ενώ όλες παρακολουθούν διακριτικά την εξέλιξη της κοινωνικής ζωής των παιδιών τους εκτός του οικογενειακού και του σχολικού περιβάλλοντος. Αυτό ίσως να δικαιολογεί την ψυχική καταπόνηση των γονέων αυτών που σπαταλούν αρκετή ενέργεια ως προς τα παιδιά τους, παραμερίζοντας τις δικές τους προσωπικές ανάγκες.

Συμπεράσματα

Σκοπός της μεταπτυχιακής αυτής έρευνας ήταν η παρουσίαση του κοινωνικού αποκλεισμού που βιώνουν οι μονογονεϊκές οικογένειες στην Ελλάδα σήμερα, στους τομείς της απασχόλησης του μονογονεα και της κοινωνική ζωής και δραστηριότητας των αρχηγών μονογονεϊκών οικογενειών και των ανήλικων παιδιών τους στις κοινωνίες όπου ζουν.

Αρχικά, προσεγγίστηκε θεωρητικά το ιστορικό πλαίσιο μέσα από το οποίο αναπτύχθηκε ο κοινωνικός αποκλεισμός ως φαινόμενο στην Ευρωπαϊκή επικράτεια και πως επικράτησε στην κοινωνική πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσα στα επίσημα θεσμικά κείμενα και στον «λόγο» των ευρωπαϊκών οργάνων. Παρατηρήθηκε μια ολοένα και περισσότερο ενασχόληση των θεσμών με τις κοινωνικές πολιτικές που αφορούν την καταπολέμηση του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, κυρίως ως προς τον τομέα της απασχόλησης, με τελευταία παρέμβαση την Στρατηγική «Ευρώπη 2020».

Ακολούθως, αναπτύχθηκε ο κοινωνικός αποκλεισμός ως όρος που περιγράφει διαδικασίες και καταστάσεις που φέρνουν τα άτομα ή κάποιες κοινωνικές ομάδες σε κίνδυνο περιθωριοποίησης από τον πυρήνα της κοινωνίας. Διαπιστώθηκε η πληθώρα αναλύσεων σχετικά με τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αυτού φαινομένου και επιχειρήθηκε να συγκεντρωθούν τα πιο κοινά από αυτά, ώστε να περιγραφεί ο όρος όσο το δυνατόν αρτιότερα. Παράλληλα, καταγράφηκαν τα στάδια μέσα από τα οποία περνάει το άτομο ή τα μέλη μιας κοινωνικής ομάδας μέχρι να φτάσει στο περιθώριο του πυρήνα της κοινωνίας και παρουσιάστηκαν οι κοινωνικές ομάδες που είναι πιο ευάλωτες, λόγω κοινωνικών μειονεκτημάτων, ως προς το να αντιμετωπίσουν κάποια στιγμή τον κίνδυνο αποκλεισμού.

Στις ευάλωτες κοινωνικά ομάδες ανήκει μεταξύ άλλων και η μονογονεϊκή οικογένεια, η οποία ωστόσο στην ελληνική νομοθεσία δεν έχει έναν σαφή ορισμό, ή πιο συγκεκριμένα, ορίζεται αναλόγως του τομέα για τον οποίο χρειάζεται να οριστεί κάθε φορά. Με κριτήριο τον τρόπο εισόδου στην μονογονεϊκότητα, παρουσιάστηκαν οι τρεις τύποι μονογονεϊκής οικογένειας που συναντώνται στην ελληνική κοινωνία.

Στη συνέχεια, κρίθηκε απαραίτητο να παρουσιαστούν και να περιγραφούν οι πολιτικές απασχόλησης που ευνοούν τον μονογονεα εργαζόμενο, όπως αυτές προκύπτουν από την εργατική νομοθεσία. Ταυτόχρονα, παρουσιάστηκαν και περιεγράφηκαν και οι πολιτικές εναρμόνισης

επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής πάλι με κέντρο τον μονογονέα, όπως υφίστανται στην χώρα μας μέχρι και σήμερα, ως κρατικές παρεμβατικές πολιτικές αντιμετώπισης της δημογραφικής κρίσης.

Η παραπάνω θεωρητική επισκόπηση και αποσαφήνιση ορισμών κρίθηκε απαραίτητη προκειμένου να απαντηθούν τα παρακάτω ερευνητικά ερωτήματα, μέσω της εμπειρικής έρευνας που ακολούθησε με την διαδικασία επιλογής δείγματος και με την διενέργεια προσωπικών συνεντεύξεων:

- Βιώνουν οι μονογονείς στην Ελλάδα αποκλεισμό από την εργασία και την επαγγελματική τους εξέλιξη;
- Βιώνουν τα παιδιά των μονογονεϊκών οικογενειακών κοινωνικό αποκλεισμό κατά την εξωσχολική ζωή τους;
- Βιώνει εν γένει η μονογονεϊκή οικογένεια αποκλεισμό από κοινωνικές δραστηριότητες και κοινωνική αλληλεπίδραση λόγω της οικογενειακής της κατάστασης;

Στο δεύτερο μέρος ως εκ τούτου, αναλύθηκε η διαδικασία πρωτογενούς ποιοτικής έρευνας που ακολουθήθηκε, προκειμένου να διαπιστωθεί εμπειρικά ο κοινωνικός αποκλεισμός που βιώνει η μονογονεϊκή οικογένεια στα πεδία της απασχόλησης και της κοινωνικής ζωής. Ακολουθήθηκε λοιπόν η μέθοδος διεξαγωγής συνεντεύξεων ημιδομημένου χαρακτήρα, σε τυχαίο δείγμα μονογονέων που κατοικεί στην ελληνική επικράτεια. Αρχικά, παρουσιάστηκε η μεθοδολογία της έρευνας και το προφίλ των μονογονέων που συμμετείχαν στην έρευνα, των ιδίων ατομικά αλλά και των οικογενειών τους.

Όσον αφορά λοιπόν το πρώτο ερώτημα, μιλώντας με τις μητέρες αρχηγούς μονογονεϊκών οικογενειών που συμμετείχαν στην έρευνα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι οι περισσότερες από αυτές εργάζονται σε καθεστώς συμβάσεων ορισμένου χρόνου, ενώ ελάχιστες από όσες έχουν κάποια ανώτερη ή ανώτατη εκπαίδευση, εργάζονται πάνω στο αντικείμενο τους. Βλέπουμε δηλαδή μια επισφάλεια των μητέρων μονογονέων που συμμετείχαν στην έρευνα, κάτι που προκύπτει και από την θεωρητική επισκόπηση της έρευνας αυτής, κατατάσσοντας τις μονογονεϊκές οικογένειες στις ευάλωτες ως προς τον κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού ομάδες. Οι περισσότερες μητέρες που εργάζονται δείχνουν ευχαριστημένες από τη θέση τους όσον αφορά

την επιλογή τους αυτή, αναφερόμενες πάντα στις συνθήκες που επικρατούν τώρα στην ζωή τους, δείχνοντας έναν συμβιβασμό ή και μία παραίτηση από προσωπικές επαγγελματικές φιλοδοξίες κατά περίπτωση. Όσον αφορά τις κυρίες που δεν εργάζονται, θα πρέπει να ληφθούν υπόψιν οι ιδιαίτερες συνθήκες που βιώνουν, καθώς για αυτές η μονογονεϊκότητα είναι λίγο πιο πολύπλοκη στην παρούσα χρονική συγκυρία. Οι εργαζόμενες μητέρες δεν νιώθουν ότι αποκλείονται από την αγορά εργασίας, ωστόσο δηλώνουν άγνοια για τις πολιτικές απασχόλησης που τις αφορούν, ενώ κάποιες έχουν να διηγηθούν και περιστατικά κατά τα οποία πείστηκαν ως προς τους χρόνους που αφιερώνουν στην οικογένεια τους.

Τα αποτελέσματα της εμπειρικής έρευνας συναντώνται θα λέγαμε με τα αποτελέσματα της βιβλιογραφικής επισκόπησης, καθώς οι μονογονείς του δείγματος αντιμετωπίζουν επισφαλείς συνθήκες όσον αφορά την απασχόληση τους, μιας και εργάζονται μέσω συμβάσεων ορισμένου χρόνου, χωρίς ευκαιρίες διεκδίκησης καλύτερα αμειβόμενης θέσης. Οι ίδιες δεν είναι διεκδικητικές ως προς αυτό, γιατί φοβούνται την ανεργία και το μέλλον της οικογένειάς τους.

Επιπλέον, το εισόδημα των μονογονέων που εξετάστηκαν συνήθως προέρχεται πέραν του μισθού τους, από την διατροφή που δίνει ο πατέρας των παιδιών (σε όσες περιπτώσεις δίνει στην πραγματικότητα), στο επίδομα παιδιού και στα επιδόματα κοινωνικής αλληλεγγύης και επιδότησης ενοικίου. Στις περισσότερες περιπτώσεις οι μητέρες δηλώνουν αδυναμία να ανταπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους μέχρι το τέλος του μήνα, κάτι που επικυρώνει το συμπέρασμα που διατυπώθηκε στο πρώτο μέρος της εργασίας σχετικά με την ευαλωτότητα της μονογονεϊκής οικογένειας ως προς τον κίνδυνο φτώχειας και την έλλειψη σταθερού οικονομικού εισοδήματος.

Είναι αξιοσημείωτο πως από την ποιοτική έρευνα δεν προκύπτει ότι τα παιδιά των μονογονέων αποκλείονται από εξωσχολικές δραστηριότητες λόγω της οικογενειακής τους κατάστασης. Αντιθέτως, η πλειοψηφία των μονογονέων που συμμετείχε, απάντησε ότι τα παιδιά παρακολουθούν τουλάχιστον μία εξωσχολική δραστηριότητα και μάλιστα τονίστηκε σε αρκετούς τόνους και σχεδόν από κάθε μονογονέα, η επιθυμία τους για συνέχιση αυτών των δραστηριοτήτων παρά τις οικονομικές δυσκολίες και τις δυσκολίες στην μεταφορά των παιδιών σε αυτές. Τα παιδιά λοιπόν των μονογονεϊκών οικογενειών δεν αποκλείονται από εξωσχολικές δραστηριότητες και συναναστροφές, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, αλλά αντίθετα οι γονείς τους παραμερίζουν δικές

τους ανάγκες κοινωνικοποίησης ή ξεκούρασης, προκειμένου να βοηθούν και να στηρίζουν τα παιδιά τους ως προς την ένταξη τους στο κοινωνικό σύνολο.

Από την έρευνα προκύπτει επίσης ότι ο μονογονέας επιζητά και διαθέτει χρόνο να περάσει με τα παιδιά του μέσα από διάφορες κοινωνικές δραστηριότητες. Η οικονομική του κατάσταση μάλιστα, δεν είναι το μόνο κριτήριο για το είδος των δραστηριοτήτων αυτών, μιας και η πλειοψηφία του δείγματος αναζητά διάφορους τρόπους και εναλλακτικές προκειμένου να συμμετέχει η οικογένεια στην κοινωνική ζωή και δεν δείχνει να το κάνει από υποχρέωση. Ωστόσο δεν αναφέρθηκαν ιδιαίτερες κοινωνικές συναναστροφές με άλλα άτομα, ίσως μόνο περιστασιακά και με τυχαίους ανθρώπους, όχι μετά από επιλογή. Αυτό δείχνει μια έλλειψη διάθεσης σύναψης σχέσεων ή διατήρησης των παλαιότερων, που βάσει της βιβλιογραφικής επισκόπησης αποτελεί στάδιο που ίσως οδηγήσει μελλοντικά στον κοινωνικό αποκλεισμό.

Το τοπίο είναι πιο θολό όσον αφορά το κομμάτι της διάθεσης του μονογονέα για κοινωνική ζωή και για το κατά πόσον νιώθει κοινωνικά αποκλεισμένος. Εδώ οι απαντήσεις από το δείγμα μας χωρίζονται σχεδόν στη μέση και είναι δύσκολο να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα. Μπορούμε να πούμε όμως, ότι οι μητέρες μονογονείς, δηλώνουν κουρασμένες από την καθημερινότητα τους και παλεύουν να ανταπεξέλθουν σε πολλαπλές υποχρεώσεις. Αυτές που έχουν θετική διάθεση και επιζητούν την κοινωνικοποίηση τους, απλώς αντιμετωπίζουν διαφορετικά το κομμάτι της κούρασης τους, σε σχέση με τις υπόλοιπες που νιώθουν σωματικά και ψυχικά καταβεβλημένες. Είναι αξιοσημείωτο ότι μόνο μία μητέρα ανέφερε ότι αναζήτησε επαγγελματική ψυχολογική υποστήριξη, οι υπόλοιπες επιλέγουν να προσπαθούν να ξεπεράσουν τα προβλήματα μόνες τους, πολλές φορές χωρίς την ύπαρξη ούτε υποστηρικτικού οικογενειακού ή φιλικού περιβάλλοντος. Βιώνουν λοιπόν, έστω εν μέρει τα στάδια που οδηγούν στον κοινωνικό αποκλεισμό, χωρίς υποστήριξη, χωρίς ενημέρωση για τα δικαιώματά τους στην εργασία τους, κάνουν όμως ότι μπορούν για να συμμετέχουν τα παιδιά τους σε εξωσχολικές δραστηριότητες και να αλληλοεπιδρούν με τους συνομηλίκους τους.

Επιγραμματικά λοιπόν και κλείνοντας την μελέτη αυτή μπορούμε να πούμε πως:

- Ο μονογονέας δεν αποκλείεται εντελώς από την αγορά εργασίας, δουλεύει όμως σε επισφαλείς συνθήκες, χωρίς την ενθάρρυνση να διεκδικήσει κάτι καλύτερο και με τον φόβο της απόλυσης. Οι περισσότεροι μονογονείς δεν μπορούν να ανταπεξέλθουν στις

απαιτήσεις των επαγγελματιών που σπούδασαν και αν εργάζονται, εργάζονται σε τελείως διαφορετικό αντικείμενο.

- Λόγω της αδυναμίας του για διεκδίκηση καλύτερης θέσης, ο μονογονέας συχνά συμβιβάζεται με χαμηλούς μισθούς, μαύρη αδήλωτη εργασία και μειωμένα ένσημα. Ως εκ τούτου η οικονομική του κατάσταση δεν του επιτρέπει να κάνει σωστό προγραμματισμό και βασίζεται σε επιδόματα, με κυριότερο αυτό του επιδόματος τέκνου. Η πλειοψηφία των γονέων που ρωτήθηκαν δεν λαμβάνουν διατροφή από τον έτερο γονέα, κάτι που δυσχεραίνει περισσότερο την οικονομική κατάσταση της οικογένειας.
- Παρόλη την ανασφάλεια που βιώνουν οι μονογονείς, δεν προκύπτει από το εμπειρικό μέρος η πληροφόρηση τους σχετικά με τις κοινωνικές πολιτικές προστασίας της μονογονεϊκής οικογένειας.
- Όσον αφορά τις κοινωνικές συναναστροφές και δραστηριότητες των παιδιών των μονογονεϊκών οικογενειών, δεν προκύπτει από το εμπειρικό μέρος της εργασίας κοινωνικός αποκλεισμός. Θα λέγαμε ότι οι μονογονείς πιέζονται αρκετά να μπορέσουν να ανταπεξέλθουν στις σχετικές απαιτήσεις των παιδιών τους, ωστόσο τα καταφέρνουν ακόμα και μέσα από εναλλακτικές μορφές κοινωνικής δραστηριότητας. Το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για την κοινωνική ζωή της οικογένειας ως σύνολο.
- Αντιθέτως, ο μονογονέας ως άτομο βιώνει τάσεις κοινωνικής απομόνωσης και αρκετές ψυχικές μεταπτώσεις που οι ίδιοι αποδίδουν στις αυξημένες ευθύνες που έχουν στην οικογένεια τους. Δεν μπορούμε να πούμε ότι έχουν αποκλειστεί πλήρως από τον κοινωνικό πυρήνα, ωστόσο οι μονογονείς που ρωτήθηκαν σχετικά, βρίσκονται σε κάποιο από τα στάδια κατά Mazel που ενδεχομένως να τους οδηγήσουν κάποια στιγμή στο κοινωνικό περιθώριο.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

Ανδριοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Φ. και Τσακλόγλου, Π., 2013 *Φτώχεια και Κοινωνικός Αποκλεισμός στην Ελλάδα: Επικάλυψη και διαφοροποιήσεις*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Αντωνοπούλου, Μ., 2008 *Οι κλασσικοί της κοινωνιολογίας: Κοινωνική θεωρία και νεότερη κοινωνία*, Αθήνα, Σαββάλας

Βενιέρης, Δ., 2006 *Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Αθήνα, Τόπος

Δήμα, Μ., 2018 *Εννοιολογικός προσδιορισμός του Κοινωνικού Αποκλεισμού, στο Κοινωνικές Ανισότητες, Κοινωνικά Δικαιώματα και Κοινωνική Πολιτική*, Αθήνα, ΕΙΕΑΔ, διαθέσιμο στο <https://www.eiead.gr/publications/docs/%CE%95%CE%A4%CE%97%CE%A3%CE%99%CE%91%20%CE%95%CE%9A%CE%98%CE%95%CE%A3%CE%97%20%CE%95%CE%99%CE%95%CE%91%CE%94-2018.pdf> (ανάκτηση 26.9.2022)

Δημουλάς, Κ. και Μιχαλοπούλου, Κ., 2008 *Ενεργητικές Πολιτικές Απασχόλησης*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ

Καραμεσίνη, Μ., και Συμεωνάκη, Μ., 2019 *Συμφιλίωση εργασίας και οικογένειας στην Ελλάδα: Γένεση, εξέλιξη και αποτίμηση μιας πολιτικής*, Αθήνα, Νήσος

Κατσούλης, Η.,(επιμ), 2005 *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ

Κικίλιας, (επιμ), 2007 *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού των μονογονεϊκών οικογενειών στην Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ

Κογκίδου, Δ., 1995 *Μονογονεϊκές οικογένειες: Πραγματικότητα-Προοπτικές*, Αθήνα, Νέα Σύνορα

Μαράτου-Αλιμπράντη, Λ., 1998 *Μονογονεϊκές οικογένειες: Σύγχρονες τάσεις και διλήμματα πολιτικής*, Αθήνα, ΕΚΚΕ

Μουσούρου, Λ., 1998 *Κοινωνικός Αποκλεισμός και Κοινωνική Προστασία στο Κασιμάτη, Κ. (επιμ), Κοινωνικός Αποκλεισμός: Η Ελληνική Εμπειρία*, Αθήνα, Gutenberg

Μπαλούρδος, Δ., Σαρρής, Ν., Τραμουντάνης, Α. και Χρυσάκης, Μ., 2014 *Ευάλωτες Κοινωνικά Ομάδες και διακρίσεις στην αγορά εργασίας*, Αθήνα, Παπαζήση

- Μπαμπάλης, Θ., 2005 *Παιδιά Μονογονεϊκών Οικογενειών. Βοηθώντας στη Σχολική Προσαρμογή τους*. Αθήνα, Ατραπός
- Νικολακοπούλου-Στεφάνου, Η. 2008 *Η Ανοιχτή Μέθοδος Συντονισμού και η εφαρμογή της στους τομείς της απασχόλησης, της εκπαίδευσης, της μετανάστευσης και του ασύλου*, στο Πασσάς, Α., Τσέκος, Θ., *Εθνική Διοίκηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση: Η ελληνική εμπειρία*, Αθήνα, Παπαζήση
- Οικονόμου, Χ., και Φερώνας, Α., 2006 *Οι εκτός των τειχών: Φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός στη σύγχρονη κοινωνία*, Αθήνα, Διόνικος
- Παπαδοπούλου, Δ., (επιμ), 2002 *Από την Κοινωνική Ευπάθεια στον Κοινωνικό Αποκλεισμό*, Αθήνα, ΙΝΕ-ΓΣΕΕ
- Παπαδοπούλου, Δ., 2012 *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης: η διάρρηξη του κοινωνικού δεσμού και η αδυναμία συμμετοχής στα κοινωνικά δικαιώματα υπό συνθήκες κρίσης*, Αθήνα, Τόπος
- Φερώνας, Α., 2019 *Κοινωνικός αποκλεισμός και κοινωνική αλληλεγγύη στην Ελλάδα της Κρίσης*, Αθήνα, Διόνικος
- Bradley, RH. & Corwyn, F., 2005 *Caring for children around the world: A view from home*, *International Journal of Behavioral Development*, 29:6
- Cohen, L., Manion, L. & Morrison, K., 2000 *Research methods in Education*, London-New York, Routledge Falmer
- Parageorgiou, I., 2015 *Θεωρία δειγματοληψίας*, Kallipos, Open Academic Edition
- Paugam, S., 1995 *The spiral of precariousness: a multidimensional approach to the process of social disqualification in France* in Room, G., (ed), *Beyond the Threshold. The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, Bristol, The Policy Press
- Silver, H., 2015 *The Contexts of Social Inclusion*, DESA Working Paper No. 144, New York, UN Department of Economic and Social Affairs
- Taket, A (et al)., 2009 *Theorizing social exclusion*, London, Routledge

Διαδικτυακοί Ιστότοποι

<https://ec.europa.eu/eurostat/en/web/products-eurostat-news/-/edn-20210601-2> (ανάκτηση 26.9.2022)

https://www.europarl.europa.eu/ftu/pdf/el/FTU_2.3.9.pdf (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://op.europa.eu/el/publication-detail/-/publication/c6f6bbbb-4de7-40dc-b4ec-2d929022cef8> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:11997D/TXT&from=EL> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://www.consilium.europa.eu/media/20943/68835.pdf> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52006IP0089&from=EN> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1089&langId=el> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://ec.europa.eu/social/main.jsp?catId=1082&langId=el> (ανάκτηση 26.9.2022)

https://www.espa.gr/elibrary/%CE%95%CE%95_2020.pdf (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://www.dypa.gov.gr/prohgrammata-apaskholisis> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://www.monogoneikioikogenia.com/orismos.html> (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/n-3255-2004.html> (ανάκτηση 26.9.2022)

https://keaprogram.gr/govnr/images/Docs/gov/%CE%9F%CE%94%CE%97%CE%93%CE%9F%CE%A3%20%CE%95%CE%A6%CE%91%CE%A1%CE%9C%CE%9F%CE%93%CE%97%CE%A3_2021.pdf (ανάκτηση 26.9.2022)

<https://www.sepe.gov.gr/ergasiakes-scheseis/nomothesia-ergasiakes-scheseis/adeies-ergasiakes-scheseis/adeies-gia-tin-prostasia-tis-oikogeneias/adeia-gia-monogoneikes-oikogeneies/> (ανάκτηση 26.9.2022)

Παράρτημα

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ

ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

ΠΜΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Κατεύθυνση « Ευρωπαϊκή Κοινωνική Πολιτική »

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Κοινωνικός Αποκλεισμός και Μονογονεϊκή Οικογένεια στην Ελλάδα σήμερα με έμφαση στην
απασχόληση του μονογονεά και στην κοινωνική ζωή της οικογένειας*

Χρυστάλα Στεργιοπούλου

Οδηγός Ημιδομημένης Συνέντευξης

Δημογραφικά στοιχεία

Φύλο (άντρας, γυναίκα)

Ηλικιακή ομάδα (20-24, 25-29, 30-34, 35-39, 40-44, 45-49, 50+)

Τόπος κατοικίας (αστική περιοχή, ημιαστική περιοχή, επαρχία)

Αριθμός και ηλικίες παιδιών

Αιτία μονογονεϊκότητας (διαζύγιο, θάνατος έτερου γονέα, άλλο)

Επίπεδο σπουδών (απόφοιτος υποχρεωτικής εκπαίδευσης, απόφοιτος λυκείου, μεταλυκειακή εκπαίδευση, πτυχίο, μεταπτυχιακό, διδακτορικό)

Επαγγελματική δραστηριότητα

Εργάζεστε;

Αν ναι, με τι είδους σχέση εργασίας; (μόνιμη θέση, σύμβαση αορίστου χρόνου, σύμβαση ορισμένου χρόνου, αυτοαπασχολούμενος, μερική απασχόληση)

Είναι σχετική η εργασία με το αντικείμενο σπουδών σας;

Ο μισθός καλύπτει τις ανάγκες της οικογένειάς σας;

Για ποιο λόγο δεν εργάζεστε;

Αποτελεί η οικογενειακή σας κατάσταση έναν από τους λόγους που δεν εργάζεστε;

Γνωρίζετε τις πολιτικές απασχόλησης για τις ευπαθείς ομάδες και κυρίως για τις Μονογονεϊκές οικογένειες;

Εξωσχολική δραστηριότητα παιδιών

Παρακολουθεί το παιδί σας κάποια εξωσχολική δραστηριότητα;

Αν ναι, τι είδους και πόσες φορές σε εβδομαδιαία βάση;

Για ποιο λόγο το παιδί παρακολουθεί την συγκεκριμένη δραστηριότητα;

Με τι κριτήριο επιλέγετε την εξωσχολική δραστηριότητα του παιδιού;

Κοινωνική ζωή μονογονεϊκής οικογένειας

Τι χρόνο αφιερώνετε μαζί με τα παιδιά σας σε κοινωνικές δραστηριότητες; Κάθε πότε και με τι οικονομικό κόστος; Τι είδους δραστηριότητες είναι αυτές; Αντιμετωπίζετε κάποιες δυσκολίες στην δουλειά σας όσον αφορά τον χρόνο σας με το/τα παιδιά σας;

Με ποιο κριτήριο τις επιλέγετε;

Πόσο συχνά έχετε την διάθεση να διασκεδάσετε και πόσο συχνά αυτό δεν είναι εφικτό;

Για ποιους λόγους θεωρείτε πως δεν είναι αυτό εφικτό;

Έχετε νιώσει ποτέ ότι λόγω της οικογενειακής σας κατάστασης αποκλείεστε από κοινωνικές δραστηριότητες;

Πιστεύετε ότι τα παιδιά σας έχουν αποκλειστεί από κοινωνικές δραστηριότητες λόγω μονογονεϊκότητας;

